

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**KUTSAL KİTAP ARAŞTIRMALARINDA KAYNAKLAR TEORİSİ
VE TESNİYE (D) KAYNAĞI**

Yüksek Lisans Tezi

ÖMER FARUK YIKAR

İstanbul, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**KUTSAL KİTAP ARAŞTIRMALARINDA KAYNAKLAR TEORİSİ
VE TESNİYE (D) KAYNAĞI**

Yüksek Lisans Tezi

ÖMER FARUK YIKAR

Tez Danışmanı

PROF. DR. İSMAİL TAŞPINAR

İstanbul, 2017



T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİNLER TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi ÖMER FARUK YIKAR'ın KUTSAL KİTAP
ARAŞTIRMALARINDA KAYNAKLAR TEORİSİ VE TESNİYE (D) KAYNAĞI adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 5.07.2017 tarih ve 2017-15/22 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 10.07.2017

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. İSMAİL TAŞPINAR	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU	
3. Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. MAHMUT AY	

ÖZET

Rabbani gelenek tarafından Hz. Musa'ya atfedilen Tesniye kitabı, Tevrat'ı oluşturan metinler arasında merkezi bir yere sahiptir. Zira Tesniye, Tevrat'ın diğer dört kitabının (Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar) özet ve tekrarıdır. Bu yönüyle Tesniye kitabına İkinci Şeriat da denilmiştir. Bunların yanı sıra Tesniye kitabı, İsrail halkının inanç ve ibadet esaslarını şekillendiren bir metin olduğu gibi Tevrat'ın derlenmesinde kullanıldığı tespit edilen dört ana kaynaktan da biridir. Tesniye aynı zamanda ilk peygamber kitaplarının da temel kaynağı olarak kabul edilmiştir.

Bu çalışmada ilk olarak kaynaklar teorisinin ortaya çıkışı ile bu teoriyi savunan ve onu geliştiren araştırmacılar hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra ise bu dört kaynaktan biri olarak kabul edilen Tesniye kitabının yani D (Deuteronomic source) kaynağının Tevrat'ın teşekkül sürecindeki rolü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede Yahudi dini geleneğinin üzerine bina edildiği varsayılan şeriatın Tevrat'ın tamamını kapsamadığı, aksine Tesniye yani Kral Yoşia döneminde mabette bulunan "şeriat kitabı"ndan (m.ö. VII. yüzyıl) ibaret olduğu ortaya konulmuştur. Zira İsrail tarihinde M.Ö. VII. yüzyıl öncesine kadar şeriat kitabı mefhumuna rastlanılmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dört Kaynak Teorisi, Tesniye, Şeriat, Şeriat Kitabı.

ABSTRACT

The book of Deuteronomy that attributed to Moses by Rabbinic tradition has a central place among the texts that make up the Torah. Yet, the book of Deuteronomy is a summary and repetition of the four other books of the Torah (Genesis, Exodus, Leviticus, and Numbers). Therefore it is called the Second Law. Besides, the book of Deuteronomy has shaped the faith and worship of Israel's people and it is one of the four major sources that have been used in the composition of the Torah. And Deuteronomy is also the main source of the The Former Prophets books.

In that research, it was informed about that occurrence of the documentary hypothesis and the scholars who have examined and developed that theory. Then we gave information about Deuteronomy (Deuteronomic source) which has been accepted as one of the four sources and its role during consisting of Torah. Within this framework, the law that was assumed that Jewish tradition was based on does not include whole Torah, but was composed of "law book" that discovered in temple (7th century B.C.) during King Josiah. The fact that the concept of law book as Torah during history of Israel was not encountered until 7th century B.C.

Key Words: Documentary Hypothesis, Deuteronomy, Law, Law Book.

ÖNSÖZ

“Kaynaklar Teorisi ve Tesniye Kaynağı” başlığını taşıyan bu araştırmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde başta yazarı ve kaynağı olmak üzere Tevrat’a yöneltilen eleştiriler hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu eleştirilerin başlangıç tarihi ise Tevrat’ın teşekkülüne kadar uzanmaktadır. Çünkü Tevrat’a yönelik ilk eleştiriler Musa’nın ölümü gibi birtakım anakronik hataları fark eden Rabbani âlimlere aittir. İlk dönem Kilise Babaları da Tevrat’a birtakım eleştiriler yöneltmişlerdir. Ancak onların eleştirileri daha çok Tevrat nüshaları arasındaki farklılıklar ile Tevrat’ın anlaşılmasına yönelik olmuştur. Ortaçağa kadar bu anlayış devam etmiştir. Ortaçağda ise İbn Ezra ve İbn Yaşuş gibi Yahudi din adamları, Hz. Musa’dan sonra diğer Yahudi peygamberlerin Tevrat’a pek çok ekleme yaptıklarını dile getirmişlerdir.

Tevrat’ın kaynağı ve yazarına yönelik çalışmalar rönesans boyunca Avrupa’da yayılarak günümüz Batılı Kutsal Kitap uzmanlarına gelinceye kadar gelişerek devam etmiştir. Hobbes, Spinoza ve R. Simon’un damga vurduğu bu dönemde Tevrat’ın büyük bir kısmının Musa’ya ait olmadığı tespit edilmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Tevrat’ın hangi aşamalardan geçerek bugünkü şeklini aldığı konusunda çeşitli tezler geliştirilmiştir. Bu bölümde başta dört kaynak teorisi olmak üzere *iki kaynak teorisi*, *parçaların telifi teorisi* ve *ilaveler teorisi* hakkında genel bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde ise Tevrat’ta kullanıldığı tespit edilen dört ana kaynaktan biri olan D (Deuteronomy) yani Tesniye kitabı incelenmiştir. Bu bağlamda Tesniye’nin yazılış tarihi, yazarı ve kaynağı ele alınmıştır. Tesniye kitabı, Tevrat’ın ilk dört kitabının özeti olduğu Tesniyeci Tarihin de giriş ve temel metnidir. Tesniye’yi Tevrat’ı oluşturan ilk dört kitaptan ayıran en önemli özelliği ise İsrail tarihinde Hz. Musa ile ilişkilendirilebilecek tek metin olarak tanımlanan “şeriat kitabı” ile özdeşleştirilmesidir.

Son olarak böyle bir araştırma yapmamızı destekleyen, içindekiler bölümünün oluşturulmasından kullanılacak kaynakların belirlenmesine kadar, her aşamada önerilerini ve ilgisini esirgemeyen danışman Hocam Prof. Dr. İsmail Taşpınar’a özel teşekkür borçluyum. Araştırma süreci boyunca vaktini ayıran ve beni destekleyen sevgili ailem ve değerli arkadaşlarıma da ayrıca teşekkür ederim.

İstanbul-2017

Ömer Faruk Yıkar

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	VI
TABLolar LİSTESİ	VII
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TEVRAT'IN YAZARI ve KAYNAĞINA YÖNELİK ELEŞTİREL SÖYLEMİN GELİŞİMİ

I. Tevrat'ın Hz. Musa'ya Aidiyetinin Tartışılması.....	3
II. Kaynak Eleştirisi	15
A. Kaynak Eleştirisinin Tanımı, Amacı ve Kaynak Eleştirisinde Kullanılan Kriterler ...	15
1. Tanımı ve Amacı	15
2. Kullanılan Kriterler.....	16
B. Kaynak Eleştirisinin Gelişimi ve Öne Sürülen Tezler.....	21
1. Parçaların Telifi (Fragmentary) Teorisi	23
2. İlaveler (Supplementary) Teorisi	26
3. Dört Kaynak Teorisi (Documantery Hypothesis)	28
4. Dört Kaynak Teorisine Yöneltilen Eleştiriler	41

İKİNCİ BÖLÜM

TESNİYE KİTABI veya D KAYNAĞI

I. Tesniye Kitabının Genel Özellikleri	49
II. Tesniye Kitabının Yazılış Tarihi, Kaynakları, Yazarı ve Sonraki Yazarlar Üzerindeki Etkisi	55
A. Tesniye Kitabının Yazılış Tarihi	55
1. Sürgün Öncesi (M.Ö. VII. yüzyıl)	61
2. Sürgün Sonrası (M.Ö. VI. yüzyıl).....	67
B. Tesniye Kitabının Kaynakları.....	70
C. Tesniye Kitabının Yazarı.....	73
D. Tesniye Kitabının Sonraki Yazarlar Üzerindeki Etkisi	77
III. Tesniyeciler Tarih (Deuteronomistic History)	81
SONUÇ	86
KAYNAKÇA	89

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1 : Yahvist ve Elohist Kaynağa Göre Yaratılış.....	20
Tablo 2 : J, E, D ve P Kaynaklarının Tevrat'taki Dağılımı.....	40
Tablo 3 : Tesniye'nin Kaynak Analizi	71
Tablo 4 : Tesniye ile Ahit Yasası Arasındaki Benzerlikler.....	72
Tablo 5 : Yeramya'nın Tesniye Kitabından Yaptığı Alıntılar	78



KISALTMALAR

BW:	The Biblical World
Bkz:	Bakınız
C:	Cilt
CE:	The Catholic Encyclopedia
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EB:	Encyclopedia Biblica
Ed:	Editör
EJ:	Encyclopedia Judaica
ER:	Encyclopedia of Religion
ERE:	Encyclopedia Religion and Ethics
HDB:	Hastings' Dictionary of the Bible
IB:	The Interpreters Bible
IDB:	The Interpreter's Dictionary of the Bible
ISBE:	The International Standard Bible Encyclopedia
JBL:	Journal of Biblical Literature
JE:	Jewish Encyclopedia
JESOT:	Journal for the Evangelical of the Old Testament
JNES:	Journal of Near Eastern Studies
JTS:	The Journal of Theological Studies
No:	Number
S:	Sayfa
Sy:	Sayı
Vol:	Volume
ZAR:	Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte
ZAW:	Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft
J:	Yahvist Metin veya Kaynak
E:	Elohist Metin veya Kaynak
D:	Tesniyeci Metin veya Kaynak
P:	Kâhinler Metni veya Kaynak

JE: Yehovist Metin
E₁: Birinci Elohist
E₂: İkinci Elohist
DtrH: Tesniyeci Tarih



GİRİŞ

Tevrat, hem Yahudilerin hem de Hristiyan ve Müslümanların “kutsal” olarak niteledikleri metinlerden biridir. Bu önemine binaen Batıda çok sayıda araştırma yapılmasına rağmen ülkemizde Tevrat ile ilgili araştırmalar son derece sınırlı kalmıştır. Elimizde var olan çalışmalar ise Tevrat’ın tahrif edildiği şeklindeki ön yargılara dayanmaktadır. Tevrat’ın teşekkül süreciyle ilgili geliştirilen ve Kutsal Kitap uzmanları tarafından büyük bir ilgiyle takip edilen “kaynaklar teorisi” de ülkemiz ilim adamları tarafından pek önemsenmemiştir. Batı’da ise bunun aksine Kutsal Kitap hakkında yapılan araştırmalarda hiçbir konu Tevrat’ın yazarı ve kaynakları kadar hararetli ve uzun süre tartışılmamıştır.

Bu çalışma Tevrat’ın kaynak analizi ve bu konuda geliştirilen tezlerin anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Tevrat’ın Hz. Musa’ya ait olmadığı, aksine farklı yazar ve kaynaklardan derlendiği şeklindeki tespit, Tevrat’ın otantikliği konusundaki genel kabulü doğrudan etkileyecektir. Bu konu sadece Yahudi ve Hristiyanları değil Tevrat’ın tahrif edildiğini savunan Müslümanları da yakından ilgilendirmektedir. Müslüman ilim adamları her ne kadar Tevrat’ın tahrif edildiğini savunsalar da Batılı ilim adamlarının geliştirmiş oldukları kaynaklar teorisi gibi Tevrat’ın teşekkülü ile ilgili alternatif bir tez geliştirememişlerdir. Tevrat’ın kim/ler tarafından, ne zaman ve hangi kaynaklardan yararlanılarak derlendiğinin tespit edilmesi Müslümanların da Tevrat’a olan bakış açısını değiştirecektir.

Bu çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Tevrat’ın yazarı ve kaynakları hakkındaki tartışmalar ve başta dört kaynak teorisi olmak üzere bu konuda geliştirilen tezler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Tevrat’ın son kitabı ve aynı zamanda dört kaynaktan biri olan Tesniye kitabı incelenmiştir. Bu kaynaklar arasında özellikle Tesniye kitabını seçmemiz, Tesniye’nin bugünkü Tevrat’ın Hz. Musa ile ilişkilendirmesindeki rolü ve öneminden ileri gelmektedir. Bunun yanı sıra Tesniye kitabı, Tevrat’ın Hz. Musa’ya ait olamayacağına dair en açık delillerin yer aldığı metin olduğu gibi Tevrat’ta kullanıldığı varsayılan diğer üç kaynağın tarihlendirilmesi konusunda da mihenk taşı kabul edilmiştir.

Tesniye kitabı erken dönem Kilise Babaları tarafından şeriat kitabı ile ilişkilendirilmiştir. Modern Kutsal Kitap araştırmacıları da M.Ö. VII. yüzyılda mabette bulunan *şeriat kitabının* Tesniye, en azından Tesniye 12-26, 28 olduğunu kabul etmişlerdir. Bu yönüyle Tesniye kitabı Yahudiliğin dini literatürü bağlamında ilk kanonik kitap sayılır. İlk peygamber kitapları Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar yerine doğrudan Tesniye’yi referans alması da bunun önemli bir göstergesidir. İçerik ve üslup açısından incelendiğinde de Tesniye kitabı Hz. Musa’nın kaleminden çıkmasa da onun sözlerini içeren bir metin olduğu söylenebilir.

Tevrat’ın kaynak analizine yönelik ilk çalışmalar Batıda ortaya çıktığı için bu çalışmamızda genel olarak İngilizce kaynaklar kullanılmıştır. Bu çerçevede özellikle Joel S. Baden’in *The Composition of the Pentateuch*, C. A. Briggs’in *The Higher Criticism of the Hexateuch*, S. R. Driver’in *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*, Norman Habel’in *Literary Criticism of the Old Testament* ve Ernest Nicholson’in *The Pentateuch in the Twentieth Century* adlı müstakil eserlerinden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bunların yanı sıra pek çok Introduction, Encyclopedia, Dictionary of the Bible türü eserden de faydalanılmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturan Tesniye kitabının özellikle de yazılış tarihi ile ilgili olarak *Journal of Biblical Literature* dergisinin aynı sayısında yayımlanan (Vol. 47, No. 3/4, 1928) “Case for the Early Date of Deuteronomy”, “The Case for the Post-Exilic Origin of Deuteronomy”, “The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy” başlıklı makalelerinden yararlanılmıştır. Bunların dışında Türkçe yazılmış veya Türkçe’ye tercüme edilmiş kaynaklardan da istifade edilmiştir. R.E. Friedman’ın *Kitabı Mukaddes’i Kim Yazdı?*, Ömer Faruk Harman’ın *Yahudi Kutsal Kitapları* bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Tevrat’tan yapılan alıntı veya atıflarda Kitabı Mukaddes Şirketi’nin farklı yıllarda (1972, 2001, 2012) yapmış olduğu Kutsal Kitap tercüme mukayes

Türkiye’de Kutsal Kitap ile ilgili yapılacak araştırmalara ufak da olsa bir katkıda bulunmayı amaçladığımız bu tezimiz, *dört kaynak teorisi* ve Tesniye kitabı hakkında nihai bir söz söylememektedir. Aksine, Tevrat’ın teşekkül sürecine ve bu konuda genelde dört kaynak teorisi özelde ise Tesniye’nin rolüne dikkat çekmeyi ve buna dair yapılacak çalışmalara bir adım olmayı hedeflemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEVRAT'IN YAZARI ve KAYNAĞINA YÖNELİK ELEŞTİREL SÖYLEMİN GELİŞİMİ

I. Tevrat'ın Hz. Musa'ya Aidiyetinin Tartışılması

Yahudilik millî bir din olmakla beraber Yahudiliği bugüne kadar var eden en önemli unsur, onun kendi ulusuna olan bağlılığından ziyade sahip olduğu kutsal metinleridir. Yahudiler, kendi kutsal yazılar koleksiyonunu oluşturan kitaplar için *Tanak* (תנ"ך) ismini kullanmaktadır. Tanak yani Eski Ahit, *Tora* (תורה), *Neviim* (נביאים) ve *Ketuvim* (כתובים) olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.¹ Eski Ahit'i oluşturan kitaplar konusunda Yahudi ve Hristiyanlar arasında isimlendirme, tasnif, apokrif-deuterokanonik² gibi farklılıklara rağmen ilk beş kitap (Tevrat) hem Yahudilerin hem de Hristiyanların kanonunda birinci bölüm olacak şekilde önemini korumaktadır.³

İbranice *Tora*/Tevrat kelimesi “öğretmek” anlamına gelen “y-r-h” fiilinden türetilmiş olup, “öğreti” veya “talimat” anlamına gelen bir isimdir.⁴ Eski Ahit'te “nasihat/emir”,⁵ “hüküm”,⁶ “şeriat”⁷ gibi anlamlarda kullanılan “tora” kelimesi,⁸ Kutsal Kitap bağlamında ise daha çok “yazılı şeriat” (*tora şebihtav*, תורה שבכתב) yani Hz. Musa'nın yazdığına inanılan beş kitap (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye)

¹ Kitapların isim, tasnif ve sayısı için bkz: Charles P. Grannan, *A General Introduction to The Bible I*, B. Herder Book Company, London 1921, s. 2-9; Hikmet Tanyu, “Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlm”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, 1966, s. 98-103.

² Yüzyıllar süren tartışmalardan sonra Katolik ve Ortodoks Hristiyanların ikince dereceden sahih ilan ederek Kutsal Kitap listesine ekledikleri kitaplara *deutero-canonic* metinler denilmiştir. Yahudi ve Protestanlar ise bu kitaplara *apokrif* (şüpheli-sapkın) diyerek reddetmişlerdir. Bkz: Ömer Faruk Harman, *Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları*, (Basılmamış doçentlik tezi) İstanbul 1988, s. 36-8; Richard T. A. Murphy, *Background to the Bible: A Introduction to Scripture Study*, Servant Books, Michigan 1978. s. 3-5.

³ Marc Zvi Brettler, “Introduction to the Torah”, Brian Arthur Brown (Ed.), *Three Testaments: Torah, Gospel, Quran*, Rowman and Littlefield, Lanham 2012, s. 55.

⁴ Martin S. Jaffée, “Torah”, *Encyclopedia of Religion (ER)*, XIII, 2005, s. 9231.

⁵ Süleyman Meselleri, 1/8; 3/1; 4/2; 7/2.

⁶ Levililer, 14/32.

⁷ Tesniye, 1/5.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Melvin Grove Kyle, *The Problem of The Pentateuch*, Bibliotheca Sacra Company, Oberlin 1920, s. 2-11.

anlamına gelmektedir.⁹ Bununla birlikte “tora”nın, “şifahi şeriat” (*tora şebealpeh*, תורה פה שבעל פה) yani Tevrat’ta yer almayan fakat Tanrı’nın Hz. Musa’ya sözlü olarak verdiği hukuki (*halahik*) ve ahlaki (*agadik*) hükümleri ifade etmek için kullanıldığını da görmek mümkündür.¹⁰

Geleneksel Yahudi inancına göre Tevrat’ın yazarı Hz. Musa’dır. Bu metinler Hz. Musa’ya vahiy yoluyla iletilmiş, her kelimesi kutsal olup hiçbir şekilde tahrife maruz kalmamıştır. Bu görüşün temel dayanağı, Eski Ahit’in yazarlarına ilişkin ayrıntılı bilgiler veren Babil Talmudu’nun Baba Batra bölümüdür. Buna göre, Hz. Musa başta Tevrat olmak üzere, Balam hikâyesi¹¹ ve Eyüp kitabının da yazarıdır. Hz. Musa’nın ölümünün konu edildiği Tesniye kitabının son sekiz ayeti ise daha sonra Yeşu tarafından bu metne eklenmiştir.¹²

Yahudi din adamları, Tevrat’ın Hz. Musa tarafından yazıldığı şeklindeki iddiayı desteklemek için Tevrat’ta geçen birtakım ifadeleri de referans almışlardır. Hz. Musa’nın Tevrat’ı yazdığına ilişkin en açık ifade ise Tesniye kitabında yer almaktadır. “Musa’nın İsraililer’e “anlattığı ‘şeriat’ (tora, תורה) budur”,¹³ cümlesi ile “Musa ‘bu şeriatı’ yazdı ve onu Rabbin ahit sandığını taşıyan Levioğullarına verdi”¹⁴ cümlesi buna örnek gösterilebilir. Özelde On Emir, genelde ise Sina vahyinin yazılmasına ilişkin olarak ise “Musa Rabbin bütün sözlerini yazdı... Sonra ahit/antlaşma kitabını alıp halka okudu” ile “ahdin sözlerini, On Emri (ha-dıvarim, הדברים) levhalar üzerine yazdı”¹⁵ ifadelerine yer verilmiştir. Eski Ahit’e göre Hz. Musa, Amalek ile yapılacak savaşı,¹⁶ çöl yolculuğunu¹⁷ ve bir de zafer ezgisini¹⁸ yazmıştır. Bu ifadelere göre Hz. Musa, Tevrat’ın tamamını olmasa da, Kutsal Kitap araştırmalarındaki teknik tabiriyle şu dört

⁹ Louis Isaac Rabinowitz, “Torah”, *Encyclopedia Judaica (EJ)*, XX, Macmillan Reference, 2006, s. 39; Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yayınları, İstanbul 2010, s. 35-7.

¹⁰ Ömer Faruk Harman, “Tevrat’ın Yahudilikteki Yeri ve Tevrat’a Yönelik Tenkit Faaliyetleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları* (VIII), Ankara 2012, s. 27; Baki Adam, “Tevrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXXI, İstanbul 2012, s. 40-1.

¹¹ Sayılar, 22-24.

¹² The Babylonian Talmud, *Baba Bathra 14b-15a*, Isidore Epstein (Ed.), The Soncino Press, London 1961, s. 71-4.

¹³ Tesniye, 4/44.

¹⁴ Tesniye, 31/9, 24-26.

¹⁵ Çıkış, 24/4, 7; 34/27-28.

¹⁶ Çıkış 17/14.

¹⁷ Sayılar 33/2.

¹⁸ Tesniye 31/22.

metni kaleme almıştır: *Şeriat veya Ahit Kitabı, Savaş Kehaneti, Çöl Tutanakları ve Ezgi*.¹⁹

Bununla birlikte Tevrat'taki bu ifadelerden, Hz. Musa'nın yazdığına inanılan beş kitaptan oluşan (*Pentateuch*)²⁰ bir metin koleksiyonu anlaşılmemektedir. Ancak Pentatök'ün Hz. Musa ile ilişkilendirilmesi Tevrat'tan bağımsız da düşünülmemelidir. Çünkü bugünkü Tevrat'ın Hz. Musa tarafından kaleme alındığı şeklindeki algının oluşmasında, bu metinlerde geçen “şeriat kitabı” ve “ahit kitabı” gibi ifadelerin önemli rolü olmuştur. Özellikle de Tesniye kitabının önemi yadsınamaz. Nitekim “şeriat/yasa kitabı” kavramı (sefer ha-tora, ספר התורה)²¹ Tevrat'ta ilk defa Tesniye kitabında kullanılmış ve sık sık tekrar edilmiştir. Neviim kitaplarında da bu ifadeye rastlamak mümkündür. Fakat ilginç bir şekilde Tesniye'deki “şeriat kitabı” Hz. Musa'ya atfedilmezken, Yeşu,²² I. Krallar,²³ II. Krallar,²⁴ Ezra,²⁵ Nehemya²⁶ ve II. Tarihler²⁷ gibi kitaplarda doğrudan Hz. Musa ile ilişkilendirilerek *Musa'nın Şeriat Kitabı*'na (Sefer Tora Mose, ספר תורת משה) dönüşmüştür. Tesniye'deki “şeriat kitabı” ifadesi daha sonra bütün Tevrat için kullanılır hale gelmiştir²⁸

Eski Ahit'in oluşturan kitaplarda şeriat yani dini emir ve yasaklarla neyin kastedildiğinin tespit edilmesi, Tesniye'de bahsi geçen şeriat kitabının hangi aşamalardan geçerek Musa'nın beş kitabına (Tevrat) dönüştüğü ile ilgili bir fikir vermektedir. Eski Ahit'teki kitapları yazılış tarihleri itibariyle geç, orta ve erken dönem metinleri olarak üçe ayırmak mümkündür. Geç dönemde kaleme alınan Ezra²⁹ ve II.

¹⁹ Thomas B. Dozeman, "The Authorship of the Pentateuch", *Dialogue: A Journal of Mormon Thought*, Vol. 32, No. 4, 1999, s. 88.

²⁰ Pentatök (*penta-teuchoi*), Yahudilerin Eski Ahit'in ilk beş kitabı için kullandıkları “Hamişa Humaşim” (חמישה חומשים) kavramının Grekçe karşılığıdır. Bkz: Joseph Jacobs, Ludwig Blau, “Torah”, *The Jewish Encyclopedia (JE)*, XII, Funk and Wagnalls, New York 1906, s. 196.

²¹ Tesniye, 29/21; 30/10; 31/26.

²² Yeşu, 8/31.

²³ I. Krallar, 2/3.

²⁴ II. Krallar, 14/6.

²⁵ Ezra, 7/6.

²⁶ Nehemya, 8/1.

²⁷ II. Tarihler, 23/18.

²⁸ Joel S. Baden, *The Composition of the Pentateuch: Renewing the Documentary Hypothesis*, Yale University Press, London 2012, s. 14-5; James Barr, *Holy Scripture: Canon, Authority, Criticism*, Westminster Press, Philadelphia 1983, s. 8-9.

²⁹ Ezra, 38/2; 6/18.

Tarihler³⁰ kitapları dini emir ve yasaklar için “Musa’nın şeriatında yazılı olduğuna göre” gibi ifadeler kullanarak bütün Tevrat’ı referans alırken; orta dönem metinlerinden I. ve II. Krallar’da ise bu ifade sadece Tesniye’deki hükümleri ifade etmek için kullanılmıştır.³¹ Daha erken dönemlerde kaleme alındığı tahmin edilen Sayılar ve Çıkış kitaplarında ise çok az sayıda belirli hükümler için “Musa yazdı” ifadelerine yer verilmiştir. Bu, şunu göstermektedir; ilk başta Hz. Musa’nın belirli yasaları kaleme alındığına inanılırken zamanla onun Tesniye’yi hatta bütün Tevrat’ı yazdığı şeklinde bir inanç ortaya çıkmıştır.³² Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye kitaplarında anlatılan kahramanlık öykülerinde Hz. Musa’nın baskın karakter olması³³ da “Musa’nın beş kitabı” şeklindeki Tevrat algısını pekiştirmiştir. Böylece önceden Tesniye kitabına hatta bu kitabın da sadece belirli bölümlerine³⁴ atfedilen “şeriat kitabı” kavramı, daha sonra Hz. Musa’nın beş kitabı (Pentatök) anlamında kullanılır hale gelmiştir.³⁵

Hz. Musa’nın kaleminden çıktığı ifade edilen ve “şeriat kitabı” ile doğrudan ilişkili olan “ahit kitabı” (Sefer Ha-Berit, ספר הברית)³⁶ ise ilginç bir şekilde Çıkış kitabı dışında Tevrat’ta bir daha kullanılmamıştır. Çıkış kitabından sonra “ahit kitabı” ifadesi ilk olarak II. Krallar’da³⁷ kullanılmıştır.³⁸ Ancak II. Krallar’daki ahit kitabı ifadesi daha önce mabette bulunduğu belirtilen şeriat kitabına atfen kullanılmıştır.³⁹ Ahit kitabı,

³⁰ II. Tarihler, 23/18; 30/16; 35/12.

³¹ Hem I. Krallar 2/3 hem de II. Krallar 14/6 Tesniye 24/16’den alıntılanılarak kaleme alınmıştır.

³² R.J. Thompson, *Moses and the Law in a Century of Criticism Since Graf*, Brill Academic Publishers, Leiden 1997, s. 1-4.

³³ Bu yönüyle Tevrat’a “*Musa’nın Yaşam Öyküsü*” de denilmektedir. Bkz: G. İ. Davies, “Introduction to The Pentateuch”, John Barton, John Muddiman (Ed.), *The Oxford Bible Commentary*, Oxford University Press, New York 2001, s. 12.

³⁴ Tesniye, 12-26. Örneğin I Krallar 2/3 kısmı Tesniye 26/16-17’ye, II krallar 14/6 ise Tesniye 24/16’ya atfen kullanılmıştır.

³⁵ John Van Seters, *The Pentateuch: A Social-Science Commentary*, Academic Press, Sheffield 1999, s. 16; Baden, *The Composition of the Pentateuch*, s. 15-6.

³⁶ Çıkış 24/7: “Sonra ahit/antlaşma kitabını alıp halka okudu. Halk, “Rabbin her söylediğini yapacağız, O’nu dinleyeceğiz” dedi.”

³⁷ II Krallar, 23/2. Ahit kitabı kavramı her ne kadar II Tarihler 34/30’da bir kere daha kullanılıyor olsa da bu metindeki ifadeler II Krallar’daki anlatımın sadece bir tekrarından ibarettir.

³⁸ Werner H. Schmidt, *Old Testament Introduction*, The Crossroad Publishing Company, New York 1984, s. 43.

³⁹ II. Krallar, 22.

Tanrı'nın Hz. Musa ile Sina'da yapmış olduğu ahdi⁴⁰ konu edinmiş olsa da zamanla Tevrat'taki bütün dini hükümleri ihtiva eden bir kitap haline gelmiştir.⁴¹

Ahit kitabının geçtiği Çıkış 24'te Tanrı-Hz. Musa buluşması hadisesi üç farklı şekilde anlatılmaktadır. Bu hadisenin ilk versiyonunda dağdaki görüşmeye Hz. Musa, Harun ve İsrail ihtiyarlarından yetmiş kişinin katıldığı, birkaç ara cümleden sonra ise bu ilk buluşmanın insanların Elohim'i görmeleri ile son bulduğu anlatılmaktadır (1-3, 9-11).⁴² İşte bu birkaç ara cümlede (4-8) buluşmaya konu edilmemiş olsa da "ahit kitabı" anlatılır.⁴³ İkinci anlatıma göre Yahve ile buluşmaya Hz. Musa'yla birlikte sadece Yeşu katılmış ve Yahve, görüşme esnasında Hz. Musa'ya "şeriat" ve "taş tabletleri" vermiştir (12-15a). Bu hadisenin üçüncü versiyonuna göre ise Hz. Musa dağdaki görüşmeye tek başına gitmiş ve Yahve'yi değil, sadece onun izzetini görebilmiştir (15b-18). Tanrı isimlerindeki farklılığın yanı sıra bu üç anlatım arasında görüşmeye katılan kişiler ve Hz. Musa'nın yazılı bir takım emirler alıp almaması konusunda da bariz farklılıklar mevcuttur.⁴⁴

Kutsal Kitap araştırmacılarına göre bir tek olayın aynı metin içerisinde üç farklı şekilde anlatılması bu metnin ya farklı kaynaklardan derlendiğini⁴⁵ ya da üç aşamada kaleme alındığını göstermektedir. Örneğin birinci anlatımın yazarına göre (1-11) Yahve Hz. Musa'yı "bana, yanıma gel" demek yerine "Yahve'ye çık"⁴⁶ şeklinde dağdaki buluşmaya çağırırken, 12-15a'nın yazarı ise bu hataya düşmemiş ve Yahve'nin birinci şahıs ağzıyla Hz. Musa'yı "dağa, yanıma çık" diyerek davet ettiğini belirtmiştir.⁴⁷ Sonuç olarak Sina buluşmasının orijinal versiyonunda herhangi bir yazılı metin alınmamıştır, fakat daha sonraki bir yazar "şeriat kitabı" inancının tarihi alt

⁴⁰ Çıkış, 20-23/33.

⁴¹ Charles Augustus Briggs, *The Higher Criticism of the Hexateuch*, Edward O. Jenkins' Son, New York 1893, s. 6-13.

⁴² Çıkış 24/9-11'deki buluşma aslında Çıkış 24/1-3'te başlamış fakat birkaç ara cümleden sonra devam etmiştir.

⁴³ Her ne kadar burada Tanrı görülebilen bir varlık olarak tanıtılmış olsa da Çıkış 33/20-23'de Tanrı, Hz. Musa'nın onu görmesine izin vermemiş ve Tanrı'yı görenlerin öleceği belirtilmiştir.

⁴⁴ Norman C. Habel, *Literary Criticism of the Old Testament*, Fortress Press, Philadelphia 1971, s. 1-3.

⁴⁵ Bu kaynaklar sırasıyla; Elohist (Çıkış 24/9-11), Yahvist (12-15a) ve Kâhinler metni (15b-18)'dir. Bkz: Joseph Estlin Carpenter, George Harford, *The Hexateuch According to the Revised Version I*, Longmans, Green and Company, New York 1900, s. 276; Habel, *Literary Criticism*, s. 4-5.

⁴⁶ Çıkış, 24/1.

⁴⁷ Çıkış, 24/12.

yapısını oluşturmak amacıyla bu metne “ahit kitabı” kavramını eklemiş, tekrara düşme pahasına bu değişikliğe uygun olacak şekilde Sina buluşmasını 12-15a’da yeniden anlatmıştır. Bu da metinde birtakım farklılıkların oluşmasına yol açmıştır.⁴⁸

Hız. Musa’yla ilişkilendiren metinlerdeki bu problemlere rağmen Hız. Musa’nın Tevrat’ın müellifi olduğu görüşü Helenistik dönemde de kabul görmeye devam etmiştir. İskenderiye okulunun kurucusu olan Yahudi filozofu Philo (M.Ö. 25 - M.S. 40)⁴⁹ ve yine bir Yahudi tarihçi olan Flavius Josephus (M.S. 37-100)⁵⁰ da Tevrat’ın Hız. Musa’ya ait olduğunu savunanlar arasındadır.⁵¹ Hristiyanlığın ilk dönem misyonerlerinden biri olan Pavlus da I. Korintoslulara mektubunda Tevrat’ı “Musa’nın şeriatı” olarak nitelemiştir.⁵² Markos İncili’nin yazarı ise Çıkış 3/6’dan alıntı yaparken “Musa’nın kitabı” ibaresini kullanmıştır.⁵³ Böylece bütün Tevrat’ın Hız. Musa tarafından kaleme alındığı görüşü, M.S. I. yüzyıldan itibaren kabul edilir olmuştur.⁵⁴

Yine de Tevrat’ın yazarının gerçekte kim olduğu, her zaman merak konusu olmuştur. Hatta Yahudiler arasında da bu konuda bir fikir birliğinden söz edilemez. Çünkü eğer Hız. Musa bu metinlerin yazarı olarak kabul edilecekse, ondan beklenilecek şey Tesniye 31/9’dan sonra Tevrat’ın yazımını tamamlamasıdır. Fakat Tesniye 32, 33 ve 34. bapları, Tevrat’ın yazım sürecinin devam ettiğini göstermektedir. Üstelik Tesniye kitabının 34. babı bizzat Hız. Musa’nın ölümünü ve defnini konu edinmiştir.

⁴⁸ William M. Schniedewind, *How The Bible Became a Book*, Cambridge University Press, New York 2005, s. 121-8. Tesniye dışındaki kitaplarda kullanılan “şeriat kitabı” büyük oranda Tesniye kitabına atfen kullanılmıştır. Ancak bu konuda da bir belirsizlik söz konusudur. Çünkü II Krallar 14/5-6, Tesniye 24/16’ya atıf için “Musa’nın Şeriat Kitabı’na göre” (כְּכַתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה) ifadesine yer verirken, aynı pasajlara atıfta bulunan II Tarihler 25/3-4 ise Hız. Musa’nın Kitabı’ndaki şeriatı göre” (כְּכַתּוּב בְּתוֹרַת בְּסֵפֶר מֹשֶׁה) ifadelerini kullanmıştır. Bkz: Thompson, *Moses and the Law*, s. 3.

⁴⁹ Philo’nun kutsal yazılar ve vahiy ile ilgili görüşleri için bakınız: İsmail Taşpınar, “Yahudi Geleneğinde İlahî Kelam Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 8, Sy. 1, İstanbul 2005, s. 143-164.

⁵⁰ Bkz: Bekir Zakir Çoban “Hristiyanlık Öncesi Yahudilik Tarihi Bağlamında Josephus Flavius”, *Dinler Tarihi Araştırmaları VIII*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2012, s. 257-273.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: F. H. Colson, *Philo VI, (De Vita Mosis)*, Harvard University Press, London 1984, s. 451-453; Steven Mason, *Flavius Josephus: Against Apion*, Brill Academic, Boston 2007, s. 28-29.

⁵² I. Korintoslular, 9/9: “Çünkü Musa’nın şeriatında yazılmıştır.”

⁵³ Markos, 12/26.

⁵⁴ Schmidt, *Old Testament Introduction*, s. 46.

Bu sorunu Hz. Musa'nın kehanetiyle açıklayanlar olduğu gibi, söz konusu pasajların Yeşu'ya ait olduğunu ileri sürenler de olmuştur. İkinci öneri her ne kadar söz konusu problemi (kısmen) çözmüş görünse de Tevrat'ta Hz. Musa'ya ait olmayan bazı kısımların yer aldığı şeklindeki bir düşünceye de kapı aralamıştır. Nitekim Hz. Musa'nın ölüm hadisesinin anlatıldığı pasajlar Yeşu'nun eklemeleri şeklinde izah edilecek olsa bile, o zaman Yeşu'nun ölümünden⁵⁵ söz eden Yeşu kitabını kimin yazdığı sorusu gündeme gelmektedir.⁵⁶ Daha da ilginç olanı, Yeşu'nun Şekem'de İsrail halkıyla bir ahit yaptığı ve birtakım yeni kanunlar belirleyip bunları da *Tanrı'nın Şeriat Kitabı*'na eklediği anlatılmaktadır.⁵⁷ Bu da Şeriat Kitabı'nın sadece Hz. Musa'nın kaleminden çıkmadığını, ondan sonra da yazılmaya devam ettiğini göstermektedir.⁵⁸ Hz. Musa'nın ölümünün yanı sıra Tevrat'ın; içeriği, tarihi ve yazarı hakkında bilgi vermeden *Rabbin (Yahve) Savaşları Kitabı* (Sefer Milhamot Yahve יהודה מלחמת יהוה)⁵⁹ gibi bazı metinlerden alıntı yapması da, Tevrat'ın yazarlarına ilişkin şüpheleri daha da önemli hale getirmiştir. Çünkü bu kitap bize Hz. Musa'nın, Tevrat'ı kaleme alırken kimliği belirsiz kişi veya kişilere ait birtakım metinlerden istifade ettiğini göstermektedir.⁶⁰

Yahudi din adamlarının Tesniye 34/5-12'yi kimin yazdığı konusundaki tartışmalarını hariç tutarsak Tevrat'a yönelik ilk eleştiriler paganist ahlakın güçlü temsilcilerinden Apion (M.S. I. y.y.), Porphyry (M.S. III-IV. y.y.) ve Celsus (M.S. II. y.y.) gibi yazarlara aittir. Yahudilik ve Hristiyanlığa karşı paganizmin kutsallığını öven bu yazarlar, Tevrat'ı içerik ve anlatım tarzından ötürü kadim mitlere benzetmişlerdir.

⁵⁵ Yeşu, 24/29.

⁵⁶ Rabbanî geleneğe göre Eski Ahit'in yazımı Musa-Yeşu-Samuel-Davut-Hezekiel (ve öğrencileri)-Yeremya-Büyük Meclis-(son olarak) Ezra olmak üzere sekiz aşamalı bir süreç geçirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Charles Augustus Briggs, *Biblical Study*, Charles Scribner's Sons, New York 1890, s. 176-9.

⁵⁷ Yeşu, 24/25-27: "Yeşu o gün Şekem'de halk adına bir antlaşma yaptı. Onlar için kurallar ve ilkeler belirledi. Bunları Tanrı'nın Yasa Kitabı'na da geçirdi."

⁵⁸ Frederick A. Gast, "Pentateuch-Criticism: Its History and Present State I", *The Reformed Quarterly-Review*, Vol. 29, Philadelphia 1882, s. 181-2; Briggs, *The Higher Criticism*, s. 31-2.

⁵⁹ Sayılar, 21/14.

⁶⁰ Pauline A. Viviano, "Source Criticism", Steven L. Mc Kenzie, Stephen R. Haynes (Ed.), *To Each Its Own Meaning*, Westminster John Knox Press, Louisville 1999, s. 36.

Onlara göre bu durum, Hz. Musa'nın bir Mısırlı olması ve Mısır halkının da efsaneler konusunda hünerleri olmaları ile ilgilidir.⁶¹

İlk dönem Kilise babalarından Marcion (M.S.85-160), Afrikalı Julius (M.S. 160-240), Origen (M.S. 185-254) ve Mopsuestialı Theodore (M.S. 350–428) de Tevrat'a birtakım eleştiriler yöneltmişlerdir. Ancak bu kişilerin asıl amacı, kutsal yazıların otoritesini ve otantikliğini sorgulamaksızın sadece Hz. Musa'nın kendi ölümünü anlatması gibi bariz çelişki ve hataları, Tanrı'nın sözlerine insan müdahalesi olabileceği ihtimalini düşünmeksizin, alegorik yorum ve tevillerle gidermektir.⁶² Origen'in *Hexapla* adlı eseri bu konudaki en tipik örnektir.⁶³

Ortaçağa kadar Tevrat'ın Hz. Musa tarafından yazıldığı görüşü ciddi bir itirazla karşılaşmadan genel kabul görmüştür. Bu dönemin araştırmacıları ise Tevrat'a yöneltile eleştirileri bir adım daha öteye taşıyarak Tevrat'ta *bazı pasajların* Hz. Musa'nın kaleminden çıkmadığını dile getirmiştir. Fakat bu araştırmacıların eleştirileri de Hz. Musa'ya ait olmayan ifadelerin yine Hz. Musa gibi bir Yahudi peygambere ait olduğunu açıklamakla sınırlı kalmıştır. İshak b. Yaşuş (IX. y.y.), Dunash b. Tamim (X. y.y.), Abraham b. Ezra (XII. y.y) ve Joseph Bonfils (XIV. y.y.) Tevrat'ın Hz. Musa'dan sonra birtakım müdahalelere maruz kaldığını savunan araştırmacılar arasındadır.⁶⁴

İbn Yaşuş, Tekvin 36/31-39'de ismi geçen Edom krallarının Hz. Musa'dan sonra hüküm süren yöneticiler olduğunu, dolayısıyla bu pasajların Hz. Musa'ya ait olamayacağını ileri sürmüştür.⁶⁵ Benzer şekilde İbn Tamim ve Bonfils de Tevrat'ta Hz.

⁶¹ E. H. Merrill, M. Rooker, M. A. Grisanti, *The World and the Word*, B&H Academic, Nashville 2011, s. 147. Ayrıntılı bilgi için bkz: Thomas Taylor, *Arguments of Celsus, Porphyry and the Emperor Julian Against the Christians*, London 1830; John Granger Cook, *The Interpretation of the Old Testament in Greco-Roman Paganism*, Mohr Siebeck, Tübingen 2004.

⁶² Kendrick Grobel, "Biblical Criticism" *The Interpreter's Dictionary of the Bible (IDB)*, I, Abingdon Press, New York 1962, s. 408; George J. Reid "Criticism" *The Catholic Encyclopedia (CE)*, IV, Encyclopædia Press, New York 1913, s. 492.

⁶³ Origen, Eski Ahit'in Septuagint versiyonu başta olmak üzere, Aquila, Symmachus ve Theodotion gibi Yahudi yazarların tercümelemleri ile İbranice metinleri mukayese etmiş, aralarındaki farklılıkları da giderecek şekilde Eski Ahit metnini *Hexapla* adlı eserinde yeniden kaleme almıştır. Origen'in bu çalışması, Eski Ahit'in ilk metin tahkiki olma özelliğini taşımaktadır. Bkz: Joseph W. Trigg, *Origen*, Routledge, New York 1998, s. 16-17; Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 15-9.

⁶⁴ Gast, "Pentateuch-Criticism I" s. 183-7.

⁶⁵ Max Schloessinger, "Isaac Ibn Jasos Ibn Saktar", *JE*, VI, 1904, s. 623; Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 211.

Musa'ya ait olmayan bölümlerin yer aldığını kabul etmiştir.⁶⁶ İbn Ezra ise, şu ifadelerin geçtiği pasajların Hz. Musa'ya aidiyetini reddetmiştir: “Şeria Irmağı'nın ötesi”⁶⁷, “o vakit Kenanlılar memlekette idiler”,⁶⁸ ve “Tanrı Dağı”.⁶⁹ Çünkü Hz. Musa Şeria Irmağı'nın ötesine hiç geçmediği gibi Kenanlılar da Yeşu'dan sonra Filistin'den çıkartılmışlardır. Yine Moriah Dağı'na Tanrı Dağı isminin verilmesi de Hz. Musa'dan sonradır. Dolayısıyla Hz. Musa bunları yazmış olamaz. Buna rağmen İbn Ezra da Tevrat'ın insan müdahalelerine maruz kaldığını açıkça dile getirememiş,⁷⁰ Hz. Musa'nın yazamayacağını düşündüğü pasajları da sonraki peygamberlerin eklemeleri şeklinde açıklamıştır.⁷¹

Reform dönemine geldiğimizde ise kutsal yazıların artık açıktan eleştirildiğini görmek mümkündür. Bu dönemin araştırmacıları Tevrat'taki çelişkiler, anakronik hatalar, üslup ve terminoloji farklılığından hareketle bu metinlerin otantik olmadığını, ne zaman, nerede, kim/ler tarafından kaleme alındığının araştırılması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Andreas Bodenstein von Carlstadt (1486-1541), Thomas Hobbes, (1588-1679), İsaac de la Peyrere (1596–1676), Benedictus Spinoza (1632-1677) ve Richard Simon (1638-1712) bahsi geçen araştırmacılardan bazılarıdır.

Carlstadt (1486-1541) Tevrat'ın Hz. Musa tarafından yazıldığını açıkça reddeden ilk Batılı kritikçidir.⁷² Ona göre Hz. Musa'nın Tevrat'ın yazarı olup olmadığı hususu kesin değildir ki Yahudiler arasında da bu konuda bir fikir birliği yoktur. Carlstadt, *De Canonicis Scripturis Libellus* (1520) adlı eserinde Hz. Musa'nın ölümünün anlatıldığı Tesniye 34/5-12 ile Yeşu kitabının Hz. Musa'ya atfedilen diğer metinlerle aynı üslupla kaleme alındığına dikkat çekmiştir. Ona göre bu durum

⁶⁶ Gast, “Pentateuch-Criticism I” s. 184; Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, Muhammet Tarakçı (çev.), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 24.

⁶⁷ Tesniye, 1/1.

⁶⁸ Tekvin, 12/6.

⁶⁹ Tekvin, 22/14.

⁷⁰ Baden, *The Composition of the Pentateuch*, s. 13-4; Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 24.

⁷¹ Michael Friedlaender, *Essay on The Writings of Abraham Ibn Ezra*, Trübner, London 1877, s. 60-9.

⁷² Burada “Batılı” kelimesini kullanmamızın sebebi, elimizdeki Tevrat'ın Hz. Musa'ya vahyedilen metin olup olmadığı meselesinin İslam dünyasında çok daha erken dönemlerden itibaren tartışılmış olmasıdır. Mesela İbn Hazm (ö. 1064)'ın *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal* adlı eseri, Tevrat'a yöneltilen eleştiriler konusunda kayda değer örnekler içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yasin Meral, “Tevrat Tenkit Geleneğinin Öncüsü: İbn Hazm mı Spinoza mı?”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. L, sy. 4, 2014, s. 69-82.

Yeşu'nun, Tevrat'a sadece Hz. Musa'nın ölüm öyküsünü eklediğini göstermektedir.⁷³

Hobbes ise, Eski Ahit'i oluşturan kitapların yazılış tarihleri ve yazarları hakkında sistematik bir inceleme yapmış ve bu amaçla *Leviathan* (1651) isimli bir eser neşretmiştir. Ona göre Tevrat da dâhil olmak üzere Eski Ahit metinlerinin isnat edildikleri kişilere aidiyeti kesin değildir.⁷⁴ Hobbes, “Musa öldü”, “O vakit Kenanlılar memlekette idi”⁷⁵ gibi ifadeleri örnek göstererek Tevrat'ın tamamının Hz. Musa'nın kaleminden çıktığı şeklindeki geleneksel görüşü reddetmiştir.⁷⁶ Hobbes gibi metin içi analize büyük önem veren İsaac de la Peyrere de Tevrat'ta Hz. Musa'ya ait olması mümkün olmayan ifadeler tespit etmiştir. Şeria Irmağı'nın batısına geçmesi yasak olan Hz. Musa'nın⁷⁷ buraya geçtiği iması,⁷⁸ Hz. Musa'nın ölüm hadisesi, *Rabbin (Yahve) Savaşları Kitabı* bunlardan bazılarıdır. De la Peyrere, bu tespitlerinden ötürü elimizdeki Tevrat'ın Hz. Musa'ya ait olamayacağını savunmuştur.⁷⁹

Spinoza ise *Tractatus Theologico-Politicus (Teolojik-Politik İnceleme, 1670)* isimli eserinde Kutsal Kitap araştırmalarında doğru sonuçların elde edilebilmesi için öncelikle İbranice dil bilgisinin zorunluluğuna işaret etmiş ve bu metinlerin hangi şartlar altında, kim tarafından ve neden kaleme alındığının iyi bilinmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰ Tevrat'ın Hz. Musa ile ilişkilendirilmesinin bir varsayımdan ibaret olduğunu düşünen Spinoza, Tevrat'ta “Musa'nın yeryüzünün en alçakgönüllü insanı” olarak tanıtılması, Hz. Musa'nın ölümüne yer verilmesi ve en önemlisi de bütün bunların üçüncü şahıs ağzından anlatılmasının, Tevrat'ın Hz. Musa'ya ait olamayacağını gösterdiğini belirtir. Nitekim Hz. Musa'nın ölümünü anlatan yazar Tesniye 34/12'de şu ifadelerle yer vermiştir: “O günden bu yana İsrail'de Musa gibi Rabbin yüz yüze görüştüğü bir peygamber çıkmadı.” Spinoza'ya göre bunu da ancak

⁷³ Edward McQueen Gray, *Old Testament Criticism*, Harper&Brothers, New York 1923, s. 52-4.

⁷⁴ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Cambridge University Press, Cambridge 1904, s. 275.

⁷⁵ Tekvin 12/6.

⁷⁶ Hobbes, *Leviathan*, s. 276-9.

⁷⁷ Tesniye, 3/27.

⁷⁸ Tesniye, 1.

⁷⁹ Jeffrey L. Morrow, “Pre-Adamites, Politics and Criticism Isaac La Peyrere's Contribution to Modern Biblical Studies”, *Orthodox Center for the Advancement of Biblical Studies*, Vol. 4, No. 1, 2011, s. 5-11; Gray, *Old Testament Criticism*, s. 82-5.

⁸⁰ Benedictus Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, Dost Yayınları, Ankara 2012, s. 134-9.

Hz. Musa'dan yüzyıllar sonra yaşamış biri yazabilirdi. Çünkü sadece böyle biri Hz. Musa ve sonraki peygamberleri karşılaştırabilir. Sonuç olarak Spinoza'ya göre Tevrat'ın yazarı Hz. Musa olmadığı gibi bu metinlerdeki yasalar da ilahî kökenli değildir.⁸¹

Tevrat'ın Hz. Musa'dan sonraki yazar ve editörlerce kaleme alınan bir eser olduğunu savunan Spinoza şu tespitite bulunmuştur: Eski Ahit'in Tekvin'den II. Krallar'a kadar olan 12 kitaplık koleksiyon⁸² yazıcı Ezra'nın çalışmasıdır. Spinoza'ya göre Ezra bu metinlerin yazarı olmasa da o, bugünkü Tevrat'a son şeklini veren kişidir. Çünkü bu kitaplar İsrail tarihini, adeta bir tarihçi edasıyla başlangıçtan sürgün sonrasına kadar kaleme almaktadır. Tevrat'ın Hz. Musa ile ilişkilendirilmesi ise bu kitaplarda Hz. Musa'nın hayat hikâyesine yer verilmesi ile ilgili bir durumdur. Tıpkı Yeşu kitabında Yeşu'nun, Samuel kitaplarında Samuel'in hayatının anlatıldığı gibi... Ayrıca konu bütünlüğü, kitapların artarda sıralanışı ve bu metinlerde şimdiki zaman dilimi yerine sürekli geçmiş zaman diliminin kullanılması da bu kitapların adı geçen kişilerce değil, aksine sonraki dönemlerde yaşayan bir tarihçi (Ezra) tarafından kaleme alındığını göstermektedir.⁸³

Richard Simon (1638-1712) ise, diğer kritikçilerden farklı olarak Tevrat'ın özü itibariyle de olsa Hz. Musa'ya ait olduğunu savunmak amacıyla *Histoire Critique du Vieux Testament (Eski Ahit'in Eleştirel Tarihi, 1678)* adlı bir eser kaleme almıştır. Simon, Hz. Musa dönemine dair öyküler yer alsa da Tevrat'ın, tapınak arşivlerinden hareketle saray yazıcılarının kaleme aldıkları metinlerden oluştuğunu ileri sürmüştür. Hz. Musa'nın yazdığı iddia edilen “şeriatın” Tevrat'ın tamamı şeklinde anlaşılamayacağını savunan Simon, Musa'nın İsrail halkına okuduğu ahit metni⁸⁴ ile taş

⁸¹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, s. 157-163.

⁸² Bu kitaplar şunlardır: Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye, Yeşu, Hâkimler, Rut, Samuel (I-II) ve Krallar (I-II).

⁸³ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, s. 163-65. Spinoza'nın Tevrat ve Yahudilik hakkındaki görüşlerini için ayrıca bkz: Kazım Arıcan, “Spinoza Felsefesinde Yahudilik ve Yahudiler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları VIII*, Dinler Tarihi Derneği Yayınlar, Ankara 2012, s. 421-432; Yasin Meral, “Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi”, *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. VI, sy. 1, 2015, s. 19-45.

⁸⁴ Çıkış, 24/7.

sütunlara yazdığı şeriat metninin⁸⁵ de bugünkü Tevrat kadar geniş hacimde olamayacağını belirtmiştir.⁸⁶

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, ortaçağa dek genel olarak Tevrat'ın Hz. Musa tarafından kaleme alındığını savunan rabbani gelenek ile ilk dönem Kilise babaları arasında bir görüş farklılığı olmamıştır. Ortaçağa gelindiğinde ise İbn Ezra, İbn Yaşuş gibi Yahudi ilim adamları, Tevrat'ta *bazı pasajların* Musa'nın kaleminden çıkmasının mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. Kilise ve papanın etkinliğini sürdürdüğü bu dönemde Hristiyan yazarlar ise Tevrat'ın Hz. Musa'ya aidiyetini savunmaya devam etmişlerdir. Daha sonra XVI. yüzyılda Reform hareketinin etkisiyle kutsal yazılar konusunda geleneksel görüş terk edilmiş, yapılan araştırmalar sonucunda elimizdeki Tevrat metninin Hz. Musa'nın kaleminden çıkan metin ile aynı olmadığı görüşü hâkim olmuştur.⁸⁷ XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Tevrat'ın derlenmesinde kullanılan kaynaklar ile bu metinlerin yazarları hakkındaki tartışmalar Kutsal Kitap çalışmalarının ana gündemi haline gelmiştir.

Bu kısa bilgilerden sonra önce Kutsal Kitap'ın kaynak eleştirisi ele alınacaktır. Daha sonra ise Kutsal Kitap'ın yazılı ve sözlü kaynaklarına ilişkin başta *dört kaynak teorisi* olmak üzere bu konuda geliştirilen teoriler ve tezler hakkında bilgi verilecektir. Konu dışına çıkmamak amacıyla bu çalışma Tevrat'ın kaynak analizi ile sınırlı tutulmuştur.

⁸⁵ Tesniye, 27.

⁸⁶ Richard Simon, *A Critical History of The Old Testament*, (Fransızcadan İngilizceye Çev: Kolektif), London 1682, s. 46-52. Ayrıca bkz: Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Erol Güngör (çev.), Tur Yayınları, İstanbul 1981, s. 194-211.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Muhammed Ali Bağır, *Kutsal Kitap Eleştirisi (Doğuşu, Gelişimi ve Metotları)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

II. Kaynak Eleştirisi

A. Kaynak Eleştirisinin Tanımı, Amacı ve Kaynak Eleştirisinde Kullanılan Kriterler

1. Tanımı ve Amacı

Kaynak eleştirisi (*source criticism*), antikiteden günümüze ulaşan kutsal metinlerin son şeklini alana kadar geçirmiş oldukları aşamalar (editör-redaktör) ile bu metinlerin derlenmesinde kullanılan yazılı kaynakları; tarihi, yazarı, üslubu, yazılış amacı ve yazıldığı ortam açısından inceleyen bir eleştiri metodudur.⁸⁸ Sözlü kaynakların araştırılması da kaynak eleştirisinin bir konusudur; ancak bu, daha çok biçim eleştirisinin (*form criticism*) inceleme alanına girer. XVIII. yüzyılda tarihî eleştirinin bir parçası olarak ortaya çıkan kaynak eleştirisi yerine XX. yüzyıla kadar “edebî eleştiri” veya “tarihî eleştiri” kavramları kullanılmıştır.⁸⁹

Kutsal Kitap kritikçilerine göre Tevrat farklı zaman ve mekânlarda yaşayan pek çok yazar/redaktörün alternatif bir İsrail tarihi oluşturmak için, çeşitli toplumlara ait sözlü ve yazılı malzemeyi bir araya getirip yeniden kaleme almasıyla oluşturulmuş bir eserdir.⁹⁰ Kaynak eleştirmeninin gayesi de, Hz. Musa'nın Tevrat'ın yazarı olarak kabul edilmesi durumunda onun bu öyküleri kaleme alırken kullanmış olduğu kaynakları tespit etmektir. Çünkü Tevrat'ta bu metinlerin tek bir kaynaktan derlenmediğini gösteren ifadeler yer verilmiştir.⁹¹ Buna en güzel örnek *Rabbin (Yahve) Savaşları Kitabı*'dir.⁹² Tevrat'ın alıntı yaptığı bu kitabın içeriği ve yazarı hakkında bir bilgi verilmemiş olsa da okuyucu, yapılan alıntılardan veya alıntıyı yapan metnin edebi özelliklerinden hareketle bir tahminde bulunabilir.⁹³

⁸⁸ Suzanne Boorer, “Source and Redaction Criticism”, Thomas B. Dozeman (Ed.), *Methods for Exodus*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 95.

⁸⁹ Lawrence Boadt, *Reading The Old Testament: An Introduction*, Paulist Press, New York 2012, s. 81.

⁹⁰ David R. Law, *The Historical-Critical Method*, T&T Clark, New York 2012, s. 114; Viviano, “Source Criticism”, s. 35-6.

⁹¹ Habel, *Literary Criticism*, s. 7.

⁹² Sayılar, 21/14.

⁹³ Viviano, “Source Criticism”, s. 36.

Kaynak eleştirmenlerine göre Hz. Musa'dan sonra vuku bulan dolayısıyla Hz. Musa'nın yazması mümkün olmayan olayların Tevrat'ta yer alması da bu metinlerin tek bir yazarın kaleminden çıkmadığını göstermektedir. İbrahim'in, düşmanlarını Dan'a kadar kovalaması,⁹⁴ "İsrail'de henüz bir kralın olmadığı dönemde Edom'u yöneten krallar"ın listesi,⁹⁵ Şeria Irmağı'nın ötesinde (doğu yakası) Hz. Musa'nın konuşmaları ve Hz. Musa'nın ölüm hadisesi bunlardan sadece bazılarıdır.⁹⁶ Kritikçilere göre bu ifadeler Hz. Musa'ya ait olamazdı. Çünkü önceki adı Layiş olan bu bölgeye "Dan" ismi Hakimler döneminden sonra verilmiştir.⁹⁷ "İsrail'de henüz bir kralın olmadığı dönemde" ifadesinden de anlaşılacağı üzere Edom krallarının listesini ancak İsrail'in monarşi döneminde yaşayan bir yazar kaleme almış olabilir. Benzer şekilde Hz. Musa Şeria Irmağı'nın doğusunda, Moav diyarında vefat ettiğine göre,⁹⁸ böyle bir karşılaştırmayı da ancak Şeria Irmağı'nın batısında, yani Filistin'de yaşayan biri yapabilir. Hz. Musa'nın ölümünü konu edinen Tesniye 34/5-12'nin Hz. Musa'ya ait olmadığı hususunda ise modern Kutsal Kitap araştırmacıları ile rabbani gelenek aynı görüştedir.⁹⁹

Özetle kaynak eleştirminin görevi, *Rabbin (Yahve) Savaşları Kitabı* gibi Tevrat'ta ismi geçen kaynakların yanı sıra birtakım edebi kriterler kullanarak, Tevrat'ın derlenmesinde kullanılan; fakat açıkça dile getirilmeyen yazılı kaynakları tespit etmek ve eğer mümkünse bu kaynakların her birinin kim tarafından, ne zaman ve hangi şartlarda kaleme alındığını belirlemektir. Böyle bir inceleme genelde kutsal yazıların özelde ise Tevrat'ın, kendi tarihi bağlamında anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.¹⁰⁰

2. Kullanılan Kriterler

Kaynak eleştirmeni, Tevrat'ın derlenmesinde kullanılan kaynakları birbirinden ayırt etmek için, tashih edilmiş Tevrat metnini şu edebi kriterleri esas alarak inceler: Bir öykü/olayın tekrar edilmesi, tekrar eden öykülerin farklı dil, üslup ve teolojik

⁹⁴ Tekvin, 14/14.

⁹⁵ Tekvin, 36/31-40.

⁹⁶ Tesniye, 34/5-12.

⁹⁷ Hâkimler, 18/29.

⁹⁸ Tesniye, 34/5.

⁹⁹ Briggs, *The Higher Criticism*, s. 36-7; Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 26.

¹⁰⁰ Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 95.

perspektifle kaleme alınması, farklı tanrı isimlerinin kullanılması, metnin herhangi bir yerinde önceki bilgilerle uyuşmayan veya çelişen ifadelerle yer verilmesi, metnin akışkanlığında ani kesintilerin olması (mantıksal hatalar) ve son olarak Tevrat'taki kronolojik belirsizlikler.¹⁰¹

Tevrat'ta pek çok konu tekrar edilerek anlatılmaktadır. Örneğin yaratılış, İsrail'in atalarının eşlerini kız kardeş olarak tanıtmaları,¹⁰² tufan,¹⁰³ Yakup'a İsrail adının verilmesi,¹⁰⁴ Meriva'da Hz. Musa'nın kayadan su çıkartması,¹⁰⁵ Yahve'nin İsrail halkını Mısır'dan çıkarmayı vaat etmesi,¹⁰⁶ bazı festival günleri ve On Emir¹⁰⁷ bunlardan bazılarıdır.¹⁰⁸ Kaynak eleştirmenine göre bir öykünün Tevrat'ın farklı bölümlerinde tekrar edilmesi, birden fazla kaynak/yazara işaret etmektedir.¹⁰⁹ Ancak bu durum, bazen bir yazarın anlatım tarzından da kaynaklanabilir. Dolayısıyla sadece tekrar eden ifade/pasajlardan hareketle o metinde ikinci-üçüncü bir kaynağı aramak isabetli bir sonuç vermeyebilir. Eğer tekrar eden pasajlar arasında üslup farklılıkları, çelişkili ifadeler, farklı teolojik yaklaşımlar da varsa o zaman metinde ikinci bir kaynaktan söz edilebilir.¹¹⁰ Bu kriterlerin kaynak eleştirmenlerince Tevrat'a nasıl uyarlandığı, Tekvin 1-2/4a ile 2/4b-25'te anlatılan yaratılış öyküsü örnek verilerek anlatılacaktır.

Tevrat'ta dünyanın ve insanın yaratılışı, biri Tekvin 1-2/4a diğeri 2/4b-25'da olmak üzere farklı iki öykü halinde anlatılmaktadır.¹¹¹ Peş peşe yazılan bu iki yaratılış öyküsü aynı zamanda Tevrat'ta tekrar eden ilk öyküdür. Tekvin 1-2/4a'ya kadar olan bölümde yaratılışın altı günlük süresi ve bu zaman aralığında Tanrı'nın sekiz yaratma

¹⁰¹ Viviano, "Source Criticism", s. 37; Cuthbert A. Simpson, "The Growth of the Hexateuch", *The Interpreters Bible (IB)*, I, Abingdon Press, Nashville 1952, s. 188; Mark A. Mark O'Brien, Antony F. Campbell, *Sources of the Pentateuch: Texts, Introductions, Annotations*, Fortress Press, Minneapolis 2000. s. 6.

¹⁰² Tekvin, 12/10-20; 20/1-18; 26/6-11.

¹⁰³ Tekvin, 6-10.

¹⁰⁴ Tekvin, 32/28; 35/10.

¹⁰⁵ Çıkış, 17/1-7; Sayılar, 20/9-13.

¹⁰⁶ Çıkış, 3/7-10; 6/5-8.

¹⁰⁷ Çıkış, 20; Tesniye, 5.

¹⁰⁸ Simpson, "The Growth of the Hexateuch", *IB*, I, s. 185-86.

¹⁰⁹ Gordon J. Wenham, "Pentateuchal Studies Today", *Themelios*, Vol. 22, No. 1, 1996, s. 7-8. Ayrıca bkz: Robert Alter, *The Art of Biblical Narrative*, Basic Books Publisher, New York 2011, s. 111-142.

¹¹⁰ Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 96-8.

¹¹¹ Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 42.

eylemi¹¹² büyük oranda şu mantıksal çerçevede kaleme alınmıştır: *Tanrı... olsun istedi ve... oldu; ve Tanrı... iyi olduğunu gördü; ve akşam oldu sabah oldu, x gün oluştu.* Yazar yaratılışın her evresini benzer kelimeler kullanarak aynı üslup ve ciddiyetle anlatır. Tanrı'nın bu yaratma işi yedi gün sürer ve yedinci gün tanrı istirahate çekilir. Bu gizemli anlatım tarzı her nedense Tekvin 2/4b'de birden değişmiştir. Bu öykü, Tekvin 1-2/4a'nın aksine belirli ifade kalıplarından özenle kaçınmış, Tanrı'nın neyi ne zaman yarattığı ve bu yaratılışın kaç gün sürdüğünü belirtmeksizin, canlı ve akıcı bir dil kullanarak farklı yaratma eylemlerini bir hikâyede toplamıştır.¹¹³

Bu iki öykü arasında Tanrı için kullanılan isimler konusunda da birtakım farklılıklar mevcuttur. Birinci öyküde Tanrı için *Elohim* (אלהים), ikincisinde ise *Yahve-Elohim* (אלהים יהוה) kullanılmıştır. Araştırmacılara göre yaratılışın bu ikinci öyküsünün orijinal versiyonunun yazarı, tanrı için *Yahve* adını kullanmış, fakat daha sonraki bir yazar veya redaktör bu iki öyküde farklı tanrı isimlerinden kaynaklanan problemi gidermek için *Yahve* isminin yanına *Elohim*'i eklemiştir.¹¹⁴ Nitekim Eleh kelimesinin çoğulu olan *Elohim*, İsrail'e münhasır olmayıp yabancı tanrılar için de kullanılırken,¹¹⁵ *Yahve* ise Tevrat'ta anlatıldığı kadarıyla İsrail'e özgü olan tanrının adıdır.¹¹⁶ Tekvin 1–2/4a'nın yazarı *Elohim*'i yüce, olağanüstü bir varlık olarak takdim ederken, evrenin de bu yüce varlığın “ol” demesiyle oluverdiğini anlatmaktadır. Tekvin 2/4b–25'de tanıtılan *Yahve* ise, *Elohim*'den çok farklı bir tanrı profiline sahiptir. Burada Tanrı son derece belirgin bir şekilde antropomorfik kavramlarla tanıtılmıştır. Tanrı kendi elleriyle insanı kilden yaratmış, onunla konuşmuş ve nefesiyle ona canlılık vermiş, yarattıklarının Âdem'e uygun olmadığını anlayınca kadını yaratmıştır. Dolayısıyla Tanrı bu öyküde insan gibi düşünen, hata yapabilen bir varlık olarak tasavvur edilmiştir.¹¹⁷

Bu iki yaratılış öyküsünde Tanrı'nın yaratma eylemini ifade etmek için tercih edilen kelimelerde de belirgin farklılıklar vardır. Tekvin 1–2/4a'nın yazarı yaratılış için

¹¹² Işık, gök kubbe, kara ve denizler, bitki ve meyveler, güneş-ay ve diğer yıldızlar, deniz canlıları, evcil ve yabani hayvanlar ve son olarak insan.

¹¹³ Viviano, “Source Criticism”, s. 42-3; Habel, *Literary Criticism*, s. 19-20.

¹¹⁴ Kürşat Demirci, *Tekvin'deki Yaratılış Kıssalarının Çivi Yazılı Kaynaklardaki Yaratılış Kıssalarıyla Mukayesesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995, s. 34-8.

¹¹⁵ Ammonilerin tanrısı Hemoş (Hâkimler 11/24), Sidon tanrıçası Astoret (I. Krallar 11/5), Filistinlilerin tanrısı Dagon (Hâkimler 16/23) için de aynı tanrı ismi kullanılmıştır.

¹¹⁶ Çıkış, 6; 19/5.

¹¹⁷ Habel, *Literary Criticism*, s. 20-1; Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 43.

“yaratmak” (*bara*, ברא) fiilini kullanırken¹¹⁸, Tekvin 2/4b–25’in yazarı “şekil vermek” (*yitsar*, ייצר)¹¹⁹ kelimesini kullanmıştır. Benzer şekilde yaratılışın başlangıcı için birinci öykünün yazarı “başlangıç” (*bereşit*, בראשית), ikinci öykünün yazarı ise “zaman/gün” (*bayom*, ביום) kelimesini tercih etmiştir.¹²⁰ Soyut bir tanrı tasavvuru olan birinci hikâyenin yazarı, insanı yüceltmek için onun *tanrı suretinde* (*tsalem*, צלם) yaratıldığından söz ederken, ikinci hikâyenin yazarı ise insanı (*adam*, אדם) toprakla (*adama*, אדמה) ilişkilendirerek, onun dünyadaki fonksiyonunu (tarım) ön plana çıkartmıştır.¹²¹

Yaratılış öyküsünün tekrar edilerek anlatılması pek çok tutarsızlığı da beraberinde getirmiştir. Nitekim Tekvin 1/1–2/4a’da hayvanlar,¹²² Tekvin 2/7’de ise insan daha önce yaratılmıştır. İkinci öykünün yazarı, çiftçi toplumların merakını giderircesine bitkiler ile bunları ekip-biçen insanın yaratılışına odaklanmıştır. Tekvin 2/4b-5’de yeryüzü, üzerinde su olmadığı için hiçbir bitkinin yeşermediği bir çöle benzetilirken, Tekvin 1/2’de yeryüzünde suyun mevcudiyetinden söz edilmiştir. Bir diğer tutarsızlık ise Tekvin 1-2/4a’da her yaratılış belirli bir zaman periyodu (*yedi gün*) içerisinde gerçekleşirken Tekvin 2/4b-25’te ise yaratılış için bir zaman aralığı belirlenmemiştir.¹²³

¹¹⁸ Tekvin, 1/1, 21, 24; 2/4a.

¹¹⁹ Tekvin, 2/7, 8, 19.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Demirci, *Tekvin’deki Yaratılış Kıssalarının Çivi Yazılı Kaynaklardaki Yaratılış Kıssalarıyla Mukayesesi*, s. 40-4.

¹²¹ Habel, *Literary Criticism*, s. 22-5.

¹²² Tekvin 1/24-25, 26-27.

¹²³ Marc Zvi Brettler, *How to Read The Bible*, The Jewish Publication Society, Philadelphia 2005, s. 37-47; Viviano, “Source Criticism”, s. 46.

<ul style="list-style-type: none"> • <i>Elohim</i> • Elohim <i>soyut ve aşkındır</i> • Bir şeyin gerçekleşmesi için Elohim'in iradesi ve emri yeterlidir • Elohim mutlak <i>yaratıcı</i> olarak tasvir edilmiştir • Yaratılıştan önce <i>sular</i> kaos halindedir • Elohim, <i>erkek-kadın</i> ayırımı yapmadan insanı <i>kendi suretinde</i> yaratmıştır • Elohim, insanı diğer hayvan ve bitkilerden sonra yaratmıştır • Elohim her bir yaratılış için bir gün tahsis etmiş ve yaratılış <i>yedi gün</i> sürmüştür 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Yahve</i> veya <i>Yahve-Elohim</i> • Yahve <i>antropomorfiktir</i> • Yahve doğrudan yaratma eylemine katılır (insanın yaratılışı) • Yahve sadece var olanı <i>şekillendiren</i> bir varlıktır • Dünya <i>susuz bir çöle</i> benzetilmiştir • Yahve önce çamurdan erkeği yaratır, daha sonra onun kaburga kemiğinden de kadını yaratmıştır • Yahve'nin yaratılış eylemi insanın yaratılması ile başlar • Periyodik bir yaratılış olmadığı gibi, yaratılışın <i>kaç gün sürdüğü de belirsizdir</i>
---	--

Tablo 1: Yahvist ve Elohist Kaynağa Göre Yaratılış Kıssası.¹²⁵

Sonuç olarak Tekvin 1-2 arasındaki bu çelişki ve tutarsızlıklar, farklı üslup, terminoloji ve teolojik anlayışla birleşince Tevrat'taki yaratılış hikâyesinin bir tek kaynaktan derlenmediği anlaşılmaktadır. Kaynak eleştirmenin amacı da Tevrat'ın tamamını bu kriterleri göz önünde bulundurarak analiz etmektir.¹²⁶

¹²⁴ Birinci yaratılış öyküsü, Elohist metnin iki kısma ayrılmasından sonra E₁ yani Kahinler (Priestly) metni olarak isimlendirilmiştir.

¹²⁵ Viviano, "Source Criticism", s. 46; Demirci, *Tekvin'deki Yaratılış Kıssalarının Çivi Yazılı Kaynaklardaki Yaratılış Kıssalarıyla Mukayesesi*, s. 36.

¹²⁶ Benzer şekilde Tufan olayı iki, Tanrı-Hz. Musa buluşması ise üç farklı öykü şeklinde anlatılmaktadır. Bir metin içerisinde aynı konu sürekli tekrar edilmiştir. Bu tekrarlar arasında da Yaratılış öyküsünde olduğu gibi pek çok farklılık tespit edilmiştir. Bkz: Habel, *Literary Criticism*, s. 1-5, 28-52.

B. Kaynak Eleştirisinin Gelişimi ve Öne Sürülen Tezler

Daha önce İbn Ezra, Carlstadt, Hobbes ve Spinoza gibi araştırmacılar anakronizm, tekrarlar, çelişki ve üslup farklılıkları gibi gerekçelerle Tevrat'ta belirli pasajların Hz. Musa'ya ait olamayacağını dile getirmiş olsalar da Tevrat'ın birkaç edebi kaynaktan derlendiği görüşü XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dönemin araştırmacıları, edebi ve tarihi metinlerin analizinde kullanılan rasyonel eleştiri metotlarını kutsal metinlere de uyarlamış ve bu yönde çalışmalar yaparak kaynak eleştirisinin temelini atmışlardır. İlk kaynak eleştirmenleri Hz. Musa'nın Tevrat'ı yazarken kullandığı kaynakları tespit etmek amacıyla araştırmalar yaparken, XIX. yüzyıl ve sonraki kritikçiler Tevrat'ın sadece kaynakları değil yazarı açısından da Hz. Musa'ya ait olamayacağını savunmuşlardır.¹²⁷

Modern anlamda kaynak eleştirisinin kurucusu ise Jean Astruc (1684-1766)'tur. Astruc, *Conjectures sur les Memoires Originaux dont il Parait que Moise s'est Servi Pour Composer le Livre de la Genese (Musa'nın Yaradılış Kitabını Yazarken Yararlandığı Sanılan Asıl Anılar Hakkındaki Düşünceler, 1753)*¹²⁸ isimli eserinde Tekvin kitabındaki şu üç problemi açıklığa kavuşturmak istemiştir: Bir olayın tekrarı, terminolojik farklılıklar ve kronolojik hatalar.¹²⁹ Astruc'un bu problemler için sunduğu çözüm önerisi ise şudur: Tekvin kitabı Hz. Musa'ya aittir fakat vahiy mahsulü değildir. Çünkü Hz. Musa'nın bu kitapta kullandığı dil-üslup, Sina vahyinde kullanılan dil-üsluptan farklıdır. Dolayısıyla Tekvin kitabındaki bu problemler, Hz. Musa'nın bu metni kaleme alırken birbirinden farklı pek çok kaynak kullanması sonucunda oluşmuştur.¹³⁰ Astruc, Hobbes ve Spinoza'nın aksine, Tevrat'ın yazarının Hz. Musa

¹²⁷ Viviano, "Source Criticism", s. 37; Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 100-1.

¹²⁸ Hikmet Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları", s. 112-3.

¹²⁹ Grobel, "Biblical criticism", *IDB*, I, s. 410; Kürşat Demirci, *Dinler Tarihi Meseleleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, s. 45.

¹³⁰ Jan Christian Gertz, "Jean Astruc and Source Criticism in The Book of Genesis", John Jarick (Ed.), *Sacred Conjectures The Context and Legacy of Robert Lowth and Jean Astruc*, Bloomsbury T&T Clark, New York 2007, s. 193-7.

olduğu şeklindeki geleneksel görüşü reddetmemiş, sadece Hz. Musa'nın kullanmış olduğu kaynakları tespit etmeye çalışmıştır.¹³¹

Astruc, birinci yaratılış öyküsünde (Tekvin 1-2/4a) tanrı için Elohim, ikincisinde ise (Tekvin 2/4b-25) Yahve isminin¹³² kullanılması gibi terminolojik farklılıkların yanı sıra, bu öykülerdeki çelişkili ifadeleri de gerekçe göstererek Tekvin kitabının en az iki kaynaktan kompoze edildiğini ileri sürmüştür.¹³³ Ona göre Hz. Musa, Tekvin kitabının büyük bir kısmını; Elohim tanrı ismini kullanan A kaynağı ile tanrı için Yahve adını tercih eden B kaynağından derlemiştir.¹³⁴ Astruc, bu iki kaynak dışında; kesin olarak tespit edemediği fakat Hz. Musa'nın alıntı yaptığını düşündüğü çok sayıda metnin Tevrat'ta yer aldığını savunmuştur.¹³⁵

Daha öncesinde Henning B. Witter (1683-1715) Tevrat'ta Yahve ve Elohim şeklinde iki farklı tanrı isminin kullanılmasını birden fazla yazarın varlığıyla açıklamış (1711); fakat bu görüş Kutsal Kitap araştırmacıları tarafından pek ilgi görmemiştir. Bugün hala geçerliliğini koruyan onun bu görüşü ancak Astruc'un yeniden gündeme getirmesiyle hak ettiği değeri görebilmiştir.¹³⁶ Astruc'un bu tezi Kutsal Kitap literatürüne *iki kaynak teorisi* olarak geçmiştir.¹³⁷

Astruc'tan sonra *Einleitung in das Alte Testament (Eski Ahit'e Giriş, 1780-3)* isimli bir eser kaleme alan Johann Gottfried Eichhorn (1752-1827) da benzer sonuçlar elde etmiştir. Eichhorn, tanrı isimlerindeki farklılığın yanı sıra Tekvin kitabındaki

¹³¹ O'Brien, Campbell, *Sources of the Pentateuch*, s. 2; Ana M. Acosta, "Conjectures and Speculations: Jean Astruc, Obstetrics, and Biblical Criticism in Eighteenth-Century France", *Journal for Eighteenth-Century Studies*, Vol. 35, No. 2, 2002, s. 256-9.

¹³² Astruc'un İbranice Tevrat metninde tespit ettiği Yahve-Elohim ayrımı İngilizce metinlerde *God-Lord*, Türkçe Kutsal Kitap tercümelerinde ise *Tanrı/Allah-Rabb* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

¹³³ Archibald Duff, *History of Old Testament Criticism*, The Knickerbocker Press, London 1910, s. 157-8.

¹³⁴ Astruc'a göre Tekvin kitabının kaynaklara göre dağılımı:

A: 1/1-2/3, 5; 6/9-22; 7/6-10, 19, 22, 24; 8/1-19; 9/1-10, 12, 16, 17, 28, 29; 11/10-26; 17/3-27; 20/1-17; 21/2-32; 22/1-10, 23; 25/1-11; 30/1-23; 31/4-47; 31/51-32/2; 32/24-33/16; 35/1-27, 37, 40-48; 49/29-33, 50.

B: 2/4-4/26; 6/1-8; 7/1-5, 11-18, 21, 24; 8/20-22; 9/11, 13-15, 18-29; 10/1-11/9; 11/27-13/18; 15/1-17/2; 18/1-19/28; 20/18-21/1; 21/33-34; 22/11-19, 24; 25/19-26/33; 27/1-28/5; 28/10-22, 29; 30/24-43; 31/1-3, 48-50; 32/3-23; 33/17-20, 38, 39; 49/1-28, 34. Bkz: Gertz, "Jean Astruc and Source Criticism", s. 190-2.

¹³⁵ Astruc'a göre Tekvin kitabında Elohim ve Yahve ismini kullanmayan ve sadece fragmanlar halinde ortaya çıkan ondan fazla kaynak vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Duff, *History of Old Testament Criticism*, s. 157-8; Dozeman "The Authorship of the Pentateuch", s. 94-5.

¹³⁶ Schmidt, *Old Testament Introduction*, s. 47; Simpson, "The Growth of the Hexateuch", *IB*, I, s. 188.

¹³⁷ Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 101; Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 30-1.

öykülerin üslup ve içerik açısından da farklılık arz ettiğini tespit etmiştir. Böylece Eichhorn, Astruc'un *iki kaynak teorisi*'ne üslup ve içerik kriterini de ekleyerek bu görüşü pekiştirmiş ve kendisinden sonra yapılacak kaynak analizi çalışmalarının da metodolojisini belirlemiştir. Eichhorn, Astruc'un A kaynağı yerine Elohist (E), B kaynağı yerine ise Yahvist (J)¹³⁸ kavramını kullanmıştır.¹³⁹

Kutsal Kitap araştırmacılarının Tevrat'ın birden fazla kaynaktan derlendiği görüşü büyük ölçüde kabul görünce, bunu takip eden çalışmalarda bu kaynakların tespiti, sayısı, tarihi, yazarları ve birbiriyle olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Kutsal Kitap'ın kaynaklarına ilişkin yapılan araştırmalar sonucunda pek çok tez geliştirilmiştir. Birbirinin devamı niteliğinde olan bu tezlerden ilki yukarıda açıkladığımız *iki kaynak teorisi*'dir. Daha sonra sırasıyla *parçaların telifi teorisi (fragmentary hypothesis)* ile *ilaveler teorisi (supplementary hypothesis)* ortaya çıkmıştır. Son olarak ise bu üç tezin bir sentezi olan *dört kaynak teorisi (documentary hypothesis)* geliştirilmiştir.

1. Parçaların Telifi (Fragmentary) Teorisi

Kutsal Kitap araştırmacıları XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Astruc ve Eichhorn'un Tekvin kitabının en az *iki kaynaktan* derlendiği görüşünü terk etmeye başlamışlardır. Bu dönemde yapılan araştırmalarda başta Tekvin kitabı olmak üzere Tevrat'ın, birbirinden bağımsız çok sayıdaki metin parçalarının (*fragments/documents*) daha sonraki bir "editör" tarafından devamlılık arz eden bir hikâye oluşturacak şekilde bir araya getirilmesiyle ortaya çıktığı görüşü hâkim olmuştur. Alexander Geddes (1737-1802) ile özdeşleşen bu görüş daha sonra Johann S. Vater tarafından geliştirilip *parçaların telifi teorisi* olarak literatürdeki yerini almıştır.¹⁴⁰

Geddes, 1792 yılında kaleme aldığı *The Holy Bible* adlı eserinde Tevrat'ın, Davud'dan sonra Hezekiya'dan önce olmak üzere Kudüs'te yaşayan bir yazarın çeşitli boyutlardaki pek çok sözlü ve yazılı malzemeyi kullanarak kompoze ettiği bir metin

¹³⁸ İbranice *Yahve*, יהוה ismi Almanca J (Jahweh) sesi ile okunduğu için bundan son Yahvist kaynağını ifade etmek için J harfi kullanılacaktır.

¹³⁹ Dozeman "The Authorship of the Pentateuch", s. 97; Viviano, "Source Criticism", s. 38.

¹⁴⁰ Şaban Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Muhtevası Derlenmesi Farklılıkları Çelişkileri*, Ertem Matbaası, Ankara 1996, s. 107; Demirci, *Dinler Tarihi Meseleleri*, s. 45.

olduğunu ileri sürmüştür.¹⁴¹ Yine Geddes, dil, üslup ve içerik açısından incelendiğinde Yeşu kitabının Tevrat'ta eksik bırakılan İsrail tarihinin devamı niteliği taşıdığını, dolayısıyla bu kitabın Tevrat'tan bağımsız düşünülmemeyeceğini savunmuştur. Böylece Tevrat'ın, beş değil (*Pentateuch*), altı (*Hexateuch*) kitaptan oluştuğu fikri ortaya çıkmıştır.¹⁴² Geddes'ten sonraki araştırmacıların çoğu Tevrat için *Hexateuch* ismini kullanmıştır.¹⁴³

Geddes'in takipçiliğini yapan J. S. Vater (1771-1826) da *Commentary on the Pentateuch (I-III, 1802-5)* isimli eserinde Tevrat'a kaynaklık teşkil eden metinlerin iki kaynakla sınırlı tutulamayacağını savunmuştur. Ona göre sadece Tekvin kitabında 39 farklı metin kullanılmıştır.¹⁴⁴ Vater, peygamber kitaplarının Tesniye'deki dini kurallara atıfta bulunmalarından ötürü Eski Ahit'teki en eski metinlerin Tesniye'de yer aldığını, bu kitabın da mabette bulunan (II Krallar 22-23) "şeriat kitabı" olduğunu ileri sürmüştür.¹⁴⁵ Tesniye kitabının yazım tarihi için Davut Krallığı'na işaret eden Vater, Tevrat'ın diğer metinlerini ise sürgün ve sonrasına yerleştirmiştir.¹⁴⁶

Parçaların telifi teorisini savunanlardan biri de Tevrat'ta bir değil iki farklı Elohist metnin olduğunu ilk defa öne süren Karl David Ilgen'dir (1763-1834). Eichhorn'un öğrencisi olan Ilgen, *Die Urkunden des Jerusalemischen Tempelarchivs in ihre Urgestalt* (1798)¹⁴⁷ adlı eserinde Tekvin kitabında Elohim tanrı ismini bir değil iki farklı yazarın kullandığını tespit etmiştir.¹⁴⁸ Ilgen'e göre Tekvin kitabı, fragmanlar halindeki 17 metnin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş derleme bir eserdir. Çok

¹⁴¹ Alexander Geddes, *The Holy Bible or the Books Accounted Sacred by Jews and Christians*, I, London 1792, s. XVIII-XXI.

¹⁴² J. Strachan, "Criticism", *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, IV, Edinburgh 1908, s. 316.

¹⁴³ Reid "Criticism", *CE*, IV, s. 493. Ayrıntılı bilgi için bkz: Thomas B. Dozeman, Konrad Schmid, Thomas Römer, *Pentateuch, Hexateuch, Or Enneateuch?*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2011.

¹⁴⁴ Thomas Kelly Cheyne, *Founders of Old Testament Criticism*, Methuen, London 1893, s. 9-10; Law, *The Historical-Critical Method*, s. 115.

¹⁴⁵ John Rogerson, *Old Testament Criticism in the Nineteenth Century*, Fortress Press, London 1984, s. 35; Law, *The Historical-Critical Method*, s. 115.

¹⁴⁶ Briggs, *The Higher Criticism*, s. 57-8.

¹⁴⁷ John Van Seters, *The Edited Bible: The Curious History of the "Editor" in Biblical Criticism*, Eisenbrauns, Winona Lake 2006, s. 196.

¹⁴⁸ Edward J. Young, *An Introduction to the Old Testament*, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 1989, s. 121.

sayıdaki bu metin parçaları, gerek üslup gerekse içerik açısından iki Elohist (E₁-E₂)¹⁴⁹ ve bir Yahvist (J) olmak üzere üç ana gelenek/ekole ait olabilir. Daha sonra Hupfeld'in Kâhinler metni (*Priestly Elohist Source*) olarak nitelendireceği E₁'i İlgen, *Urschrift* yani orijinal veya asıl metin olarak isimlendirmiştir.¹⁵⁰ İlgen'den sonra W. M. L. De Wette (1780-1849)¹⁵¹ başta olmak üzere Anton T. Hartmann (1774-1838), Von Böhlen (1796-1840) gibi araştırmacılar da *parçaların telifi teorisini* savunmuşlardır.¹⁵²

Tevrat'taki yasal düzenlemelere dayanan *parçaların telifi teorisi* Tevrat'a uygulandığında şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Tevrat'taki her bir yasal düzenleme, İsrail halkının farklı dönemlerdeki uygulamalarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla Tevrat tek bir yazarın çalışması değildir.¹⁵³ Yahudi bir kişinin kölelik durumu ile ilgili bilgilerin yer aldığı Çıkış 21/1-6, Levililer 25/39-46 ve Tesniye 15/12-18 ile On Emir buna örnek gösterilebilir. Çıkış kitabı kölenin cinsiyetine göre uygulanacak hükümler arasında ayırım gözetirken, Tesniye kitabında böyle bir ayırım yapılmamıştır. Yine Tesniye ve Çıkış'ta bir kişinin ömür boyu köle kalabileceğine izin verilirken, Levililer'de ise bir İsrailinin köle olarak alınıp satılması yasaklanmıştır. On Emrin¹⁵⁴ geçtiği pasajlarda da benzer farklılıklar tespit edilmiştir. Çıkış kitabına göre On Emir Sina dağında Hz. Musa'ya verilmiş olup Şabat, Tanrı'nın dinlendiği yedinci gün anısına kutlanmalıdır. Tesniye ise On Emri Horev Dağı ile ilişkilendirmiş, Şabat'ın da yaratılışın yedinci günü yerine Mısır'dan çıkışın anısına kutlanacağını belirtmiştir.¹⁵⁵

Tevrat'ın devamlılık arz etmeyen pek çok metin parçasından derlendiği görüşünü savunanlar, Tevrat'taki yasal düzenlemelerin çeşitliliğine (çelişki ve tekrarlar) bir açıklama getirmiş olsalar da Tevrat'ın yapısal özelliğini, en azından kronolojik olarak birbirinin devamı niteliğindeki olayların Tevrat'ta yer almasını ihmal etmişlerdir.

¹⁴⁹ İlgen'in E₁ ve E₂ kaynaklarının Tevrat'taki dağılımı için bkz: Rogerson, *Old Testament Criticism*, s. 20-1.

¹⁵⁰ Cheyne, *Founders of Old Testament Criticism*, s. 28-30; Van Seters, *The Edited Bible*, s. 196-8.

¹⁵¹ O'Brien, Campbell, *Sources of the Pentateuch*, s. 3. De Wette, J. S. Vater'in etkisiyle önce *parçaların telifi teorsini* savunmuş, ancak hayatının ilerleyen dönemlerinde ilaveler teorisine yönelmiştir. Bkz: Paul B. Harvey, Baruch Halpern, "W.M.L. de Wette's "Dissertatio Critica ...": Context and Translation", *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte (ZAR)*, Vol. 14, 2008, s. 60.

¹⁵² Briggs, *The Higher Criticism*, s. 58; Young, *An Introduction to the Old Testament*, s. 123-5.

¹⁵³ Viviano, "Source Criticism", s. 38.

¹⁵⁴ İlk olarak Çıkış 20'de anlatılan On Emir, Tesniye 5'te tekrar edilmiştir.

¹⁵⁵ Brettler, "Introduction to the Torah", s. 58.

Çünkü Tevrat, Spinoza ve Geddes'in de ifade ettiği gibi, evrenin yaratılışından başlayarak Hz. Musa'nın ölümüne kadar İsrail tarihinin kronolojik bir anlatısını sunmaktadır. Dolayısıyla *parçaların telifi teorisi* Tevrat'ın yapısal bütünlüğüne bir cevap verememiştir.¹⁵⁶ Bu eksikliği *ilaveler teorisini* geliştiren Heinrich Ewald (1803-1875) gidermiştir.¹⁵⁷

2. İlaveler (Supplementary) Teorisi

Ewald (1803-1875) *Die Composition der Genesis (Tekvin Kitabı'nın Yazımı, 1823)*¹⁵⁸ adlı eserinde müellifi açısından olmasa da mevcut şekliyle Tevrat'ın kronolojik bir bütünlük dâhilinde kaleme alındığını savunmuştur. Yeşu kitabını da Tekvin'le başlayan tarihi anlatımın son parçası olarak gören Ewald, Geddes'in Tevrat'ın altı kitaptan (*Hexateuch*) oluştuğu fikrini kabul etmiştir. Ona göre Eski Ahit'in pek çok metni Elohist kökenlidir. Tevrat da bir redaktörün, bu kaynak dışındaki bütün gelenekleri (rivayet/anane) ve metinleri, Elohist metni esas almak suretiyle kaleme aldığı bir eserdir. Böylece Ewald, Tevrat'ın belirli bir konseptte sahip oluşunu ve devamlılık arz eden kronolojik yapısını *ilaveler* teziyle açıklamıştır. Ona göre Tevrat'ın dil anlatım, üslup, içerik ve teolojik yönden çeşitlilik göstermesi de fragmanlar halindeki pek çok farklı metnin daha sonra bu Elohist metne eklenmesinin bir sonucudur.¹⁵⁹ Ewald'ın bu görüşü çağdaşları De Wette, Friedrich Bleek, F. Delitzsch gibi araştırmacılar tarafından da destek görmüştür.¹⁶⁰ XX. yüzyıl araştırmacılarından Antony Campbell, Mark A. O'Brien, John Van Seter ve R. E. Friedman da benzer şekilde Tevrat'ın, esas alınan bir metne farklı zamanlarda ve farklı yazarlarca yapılan eklemelerle oluştuğunu savunmuştur.¹⁶¹

İki kaynak teorisi ile Ewald'ın *ilaveler teorisini* birleştiren De Wette ise *Dissertatio Critica* (1805) adlı doktora tezinde Tesniye'nin dil, üslup ve teolojik yönden Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılardan farklı bir konseptte sahip olduğunu ileri sürerek

¹⁵⁶ Frederick A. Gast, "Pentateuch-Criticism: Its History and Present State II", *The Reformed Quarterly-Review*, Vol. 29, Philadelphia 1882, s. 375-6.

¹⁵⁷ Law, *The Historical-Critical Method*, s. 116; Viviano, "Source Criticism", s. 38.

¹⁵⁸ Kitap adı uygun mu?

¹⁵⁹ Viviano, "Source Criticism", s. 38.

¹⁶⁰ Schmidt, *Old Testament Introduction*, s. 43.

¹⁶¹ Dozeman "The Authorship of the Pentateuch", s. 99.

kaynak eleştirisine son derece önemli bir katkıda bulunmuştur. Ona göre Tesniye kitabı, Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar kitaplarının derlendiği Elohist¹⁶² ve Yahvist (E-J) kaynakların yazarlarına ait değildir. Tesniye başka bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. İçerik açısından da Tesniye, önceki metinlerden farklıdır. Bu da İlgen'in E₁, E₂ ve J kaynakları dışında Tevrat'ta kullanılan dördüncü bir kaynak olduğu anlamına gelmektedir.¹⁶³ De Wette bu kaynağı (D)¹⁶⁴ II Krallar 22-23'de anlatılan ve Kral Yoşia döneminde Süleyman Mabedinde bulunan "şeriat kitabı" ile ilişkilendirmiştir. Nitekim erken dönem İsrail dininde olmayan fakat Kral Yoşia'nın dini reformlarından biri olan merkezi ibadet anlayışı¹⁶⁵ Tesniye kitabının da bir özelliğidir. De Wette'nin Tesniye kitabı için bir tarih belirleme girişimi, kendisinden sonraki araştırmacıları Tevrat'ı oluşturan diğer metinleri tarihlendirme konusunda cesaretlendirmiştir.¹⁶⁶

F. Bleek (1793-1859) ise hocası De Wette ve Ewald'dan farklı olarak Hz. Musa'nın Tevrat'ı yazdığı şeklindeki geleneksel inancı reddetmemiştir. Ona göre Tevrat'ın ilk dört kitabındaki hukuki düzenlemelerin büyük bir kısmı Hz. Musa'nın yazdığı metinler iken, bunların dışındaki öykü, şarkı/türkü, ilahi türündeki metinler ise Hz. Musa'nın kaleminden çıkmasa da onun dönemine aittir. Ona göre Tevrat'taki öykü ve yasal düzenlemeler, ilk defa Saul döneminde yaşayan Elohist yazar tarafından yazıya aktarılmıştır.¹⁶⁷ Davut döneminde yaşayan başka bir yazar ise kendi teolojik anlayışına uymayan ifadeler üzerinde bir takım oynamalar yaparak Tevrat'ın bu asıl metnini (E) revize edip Yahvist metni kaleme almıştır. Tesniyeciler yazarlarca kaleme alınan Tesniye ve Yeşu kitapları ise Kral Manaşşe döneminde ortaya çıkmıştır.¹⁶⁸

Caesar Von Lengerke (1803-1855) ve Delitzsch (1813-1890) de Elohist kaynağa ait metinlerin Tevrat'ın temel metinleri olduğunu savunanlar arasındadır. Onlara göre, dünyanın yaratılışından Yeşu'nun Kenan topraklarını İsrail kabileleri

¹⁶² De Wette, İlgen'e benzer şekilde Elohist metni tarihi (annalistic, E₁) ve hukuki (theocratic, E₂) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Briggs, *The Higher Criticism*, s. 65.

¹⁶³ Strachan, "Criticism", *ERE*, IV, s. 316; Viviano, *Source Criticism*, s. 39; Rogerson, *Old Testament Criticism*, s. 30-5.

¹⁶⁴ Tevrat'ta kullanıldığı varsayılan bu kaynak Tesniye kitabının İbranice "Dvarim" veya Latince "Deuteronomium" isminden hareketle D olarak sembolize edilmiştir.

¹⁶⁵ Tesniye, 12.

¹⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Harvey, Halpern, "W.M.L. de Wette's "Dissertatio Critica ..."", s. 47-85.

¹⁶⁷ Gast, "Pentateuch-Criticism II", s. 376-7; Briggs, *The Higher Criticism*, s. 61.

¹⁶⁸ Gast, "Pentateuch-Criticism II", s. 378.

arasında paylaşımına kadar geçen dönemi konu edinen Elohist metinler Süleyman zamanında kaleme alınmış, bu metne Hezekiya döneminde Yahvist metinlerin de eklenmesiyle bugünkü *Tetrateuch*¹⁶⁹ ortaya çıkmıştır. Daha sonra Kral Yoşia döneminde kaleme alınan Tesniye ve Yeşu kitabının JE derlemesine eklenmesiyle büyük oranda bugünkü Hexateuch tamamlanmıştır.¹⁷⁰

İlaveler teorisi Tevrat'ın yapısal bütünlüğünü temel bir kaynak/metnin varlığı ile açıklamıştır. Ancak bu teoriyi savunanların yanıldıkları nokta Tevrat'ı, bir temel/asıl metnin zamanla revize edilmesi ve birtakım ilavelerle genişletilmesi şeklinde tasavvur etmeleridir. Çünkü Tevrat'ın özellikle de hukuki olmayan kısımlarının mevcut formu bunun aksini göstermektedir. Örneğin Tekvin kitabında yaratılış, tufan, nesiller gibi konular tekrar edilerek anlatılmaktadır. Bu tekrarlar birbirine eklenen metinlerden çok, bir "editörün" benzer içeriğe sahip birbirine paralel en az iki farklı kaynaktan istifade ederek derlediği bir metni andırmaktadır. Yine de Tevrat'ın teşekkül süreci ve kaynakları konusunda *parçaların telifi teorisinin* Tevrat'taki yasal düzenlemelerdeki çeşitliliğe, *ilaveler teorisinin* ise Tevrat'ın tarihi bölümlerindeki tekrar, çelişki veya tutarsızlıklara bir çözüm önerisi sunduğu söylenebilir.¹⁷¹

3. Dört Kaynak Teorisi (Documantery Hypothesis)

XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelindiğinde hem *parçaların telifi teorisi* hem de *ilaveler teorisinin* kendi içinde birtakım eksiklikler barındırdığı, Tevrat'ın kaynakları ve bu kaynakların tarihlendirilmesi konusunda yeterli bir açıklama getirmediği görüşü hâkim olmuştur. Bu görüşte olan Hermann Hupfeld (1796-1866), *Die Quellen der Genesis* (Tekvin Kitabının Kaynakları, 1853)¹⁷² isimli eserinde İlgen gibi Tekvin kitabında iki Elohist metnin varlığını kabul etmiş, fakat bunların birbirinden bağımsız olduğunu savunmuştur. Hupfeld'in Tevrat'ın asıl ve en eski metni (*Urschrift*) olarak

¹⁶⁹ Tetrateuch; Kutsal Kitap araştırmalarında Tevrat'ın Tesniye dışındaki ilk dört kitabını ifade etmek için kullanılan bir isimdir. Bu isim De Wette'nin Tesniye kitabının bu dört kitaptan bağımsız olduğunu tespit etmesi ve Martin Noth'un Tesniye-Krallar kitapları için *Tesniyeci Tarih* tezini geliştirmesiyle önem kazanmıştır. Bkz: Konrad Schmid, "Deuteronomy within the "Deuteronomistic Histories" in Genesis–2 Kings 1", Konrad Schmid, Raymond F. Person (Ed.), *Deuteronomy in the Pentateuch, Hexateuch, and the Deuteronomistic History*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012, s. 9.

¹⁷⁰ Gast, "Pentateuch-Criticism II", s. 379-80.

¹⁷¹ O'Brien, Campbell, *Sources of the Pentateuch*, s. 3.

¹⁷² İngilizce tercümesi: The Sources of Genesis and the Mode of their Combination.

tanımladığı birinci Elohist metin (E₁) Kutsal Kitap literatürüne Kâhinler (P) metni (*Priestly Elohist Source*) olarak geçerken, ikinci Elohist metin (E₂) ise modern kritikçilerin bugünkü Elohist kaynağı (E) ile özdeşleşmiştir. Ona göre Tekvin kitabındaki üçüncü kaynak ise Yavist (J) metindir. Bu da De Wette'nin D kaynağı da düşünüldüğünde Tevrat'ın dört farklı kaynak/yazarın (E₁-E₂-J-D) ortak çalışması olduğu anlamına gelmektedir. Hupfeld E₁'in yani P'nin, E₂, J ve D'den bağımsız olduğunu ileri sürerek *dört kaynak/kaynaklar teorisinin* temellerini atmıştır. Ona göre birinci Elohist metin Tekvin'deki yaratılış öyküsüyle başlayıp Yeşu kitabına kadar devam etmektedir. E₂ ise Tekvin 12'den itibaren patriyarklara ait pek çok öykünün kaynağıdır.¹⁷³

Hupfeld Tevrat'ın bir temel metnin etrafında şekillendiği görüşüne neden karşı çıktığını da açıklamıştır. Ona göre bir yazarın herhangi bir kaynağı esas/model alıp daha sonra onunla çelişmesi düşünülemez gibi, tarihsel olarak daha sonra yaşayan bir yazarın, örnek aldığı metindeki herhangi bir tarihi veya teolojik bilgiyle çelişecek ifadeler yer vermesi de beklenilemez. Fakat Tekvin kitabındaki Elohist ve Yahvist metinler arasında bu tür çelişkiler mevcuttur. Dolayısıyla Tekvin kitabı birbirinden bağımsız bu üç metinden (E₁E₂-J) derlenmiş olmalıdır. Hupfeld, Tevrat'taki çelişki ve tutarsızlıkları ise daha sonraki dönemlerde yaşayan ve bu metinleri bir araya getirmeye çalışan redaktörlerin hataları şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁴ Hupfeld'e göre en eski metinler birinci Elohist (P) kaynağa ait olmak üzere Tevrat'taki kaynakların kronolojik sırası şu şekilde olmalıdır: P-E-J-D.¹⁷⁵

Hupfeld'in Tevrat'ta birbirinden bağımsız dört kaynak tespiti büyük oranda kabul görünce, kaynak analizi çalışmalarının genel seyri bu kaynakların tarihlendirilmesi ve birbiriyle olan münasebeti şeklinde olmuştur. Bu konudaki ilk teşebbüs Kral Yoşia döneminde bulunan şeriat metninin Tesniye kitabı olduğunu daha önce ileri süren De Wette'ye aittir. Benzer şekilde Eduard Riehm (1830-1888) de

¹⁷³ Gast, "Pentateuch-Criticism II", s. 386-7.

¹⁷⁴ Julius Wellhausen, "Hexateuch", *Encyclopedia Biblica (EB)*, II, New York 1903, s. 2048; Joel S. Baden, *Rethinking the Supposed JE Document*, (Doktora Tezi), Harvard University, Cambridge 2007, s. 16-7.

¹⁷⁵ Simpson, "The Growth of the Hexateuch", *IB*, I, s. 188; Ernest Nicholson, *The Pentateuch in the Twentieth Century*, Oxford 1998, s. 7-9.

Tesniye kitabının müstakil bir kaynak olduğunu ve sürgünden önce (M.Ö. 660) kaleme alındığını savunmuştur. Kaynakların tarihlendirilmesi çalışmaları daha sonra Eduard Reuss (1804-1891), Karl Heinrich Graf (1815-1869) ve Abraham Kuenen (1826-1891) ile devam etmiştir.¹⁷⁶

Reuss 1834 yılında yayımladığı eserinde birinci Elohist yani P kaynağına ait metinlerde yer alan yasal düzenlemelerin gelişmiş medeniyetlerde ortaya çıkabileceğini, dolayısıyla İsrail tarihinin ilk dönemiyle bağdaşmayan bu kanunlar, Tevrat'ın son kaynağına ait olmalıdır.¹⁷⁷ Benzer şekilde Graf da *The Historical Books of the Old Testament*, (1865) adlı eserinde İsrail tarihinde dini düşüncesinin gelişim evrelerinin Tevrat'ın oluşum süreciyle paralellik arz ettiğinden hareketle P metninin Tevrat'taki ilk değil aksine en son metin olduğunu ileri sürmüştür. Graf'ın böyle düşünmesinde hocası Reuss'un etkisi mutlaka olmuştur fakat Graf'ın asıl argümanı, Tevrat'taki şeriat kodlarıdır.¹⁷⁸ Graf, De Wette gibi Tevrat'taki şeriat kodlarından hareketle P kaynağını sürgünden sonrasına yerleştirmiştir. Çünkü ona göre P kaynağına ait yasaları kaleme alan yazarlar, Tesniye'deki yasal düzenlemeleri varsayarken; Tesniye'nin yazarı P'nin bilgisine sahip değildir.¹⁷⁹

Graf'a göre Tevrat üç farklı aşamada derlenmiştir: Tesniye önesi, Tesniyeci ve Tesniye sonrası metinler. Tesniye öncesinde kaleme alınan J-E metinleri daha çok tarihi karaktere sahipken, Tesniye ve sonrasında ise daha çok hukuki metinler kaleme alınmıştır. Öncelikle Tesniye öncesi yani Yahvist ve Elohist metinler kaleme alınmıştır, daha sonra bir araya getirilen JE kombinasyonuna Tesniye yasaları eklenmiştir. Oluşan JED metnine son olarak Kâhinlerin yasal düzenlemelerinin de eklenmesiyle bugünkü Tevrat ortaya çıkmıştır. Graf daha sonra hem içerik hem de yazılış tarihi itibarıyla birbirine yakın olan J ve E'yi iki farklı metinden çok JE şeklinde birleştirerek tek metin kabul etmiştir. Ona göre bunlardan hangisinin daha önce yazıldığı önemli değildir. Graf ile birlikte P'nin Tevrat'ın ilk veya temel kaynağı olduğu şeklindeki görüş büyük ölçüde

¹⁷⁶ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 33.

¹⁷⁷ Rogerson, *Old Testament Criticism*, s. 259; Kuzgun, *Dört İncil*, s.110.

¹⁷⁸ Kutsal Kitap araştırmacılarına göre Tevrat, dört temel yasal düzenleme veya şeriat yasası/kodu etrafında şekillenen bir metindir. Ahit yasası (Çıkış 20-23), Kutsiyet yasası (Levililer 17-26), Tesniye yasası (Tesniye, 12-26, 28) ve bunların dışında kalan yasaları içeren Kâhinler yasası. Bkz: Samuel R. Driver, "Law (In Old Testament)", *HDB*, III, 1911, s. 64-73.

¹⁷⁹ Viviano, "Source Criticism", s. 39; Nicholson, *The Pentateuch*, s. 9.-

terk edilecektir. Sonuç olarak Graf Tevrat'ın JE-D-P veya EJ-D-P şeklinde kombine edildiğini savunmuştur. Wellhausen'in de benimseyip geliştirdiği bu tez *Graf-Wellhausen kaynaklar teorisi* olarak bilinmektedir.¹⁸⁰

Abraham Kuenen de *An Historico-Critical Inquiry into the Origin and Composition of the Pentateuch*, (1866) isimli eserinde Tevrat'ın teşekkülü konusunda P'nin son kaynak olduğunu savunmuştur. Çünkü ona göre seremoni ve ibadet, bir dinin ilk değil aksine en son aşamasını temsil eder. Nitekim P metninin büyük bir kısmı (Levililerin tamamı) kurban, ayin ve diğer ibadetlerle ilgili konulardan oluşmaktadır. Ona göre J metni M.Ö. IX. yüzyılda, E ise VIII. yüzyılda Kuzey İsrail'de kaleme alınmış metinlerdir. Monarşi döneminin sonuna doğru bir redaktör bu iki metin kombine etmiştir. Tesniye metni (D) ise daha sonra sürgün sırasında JE metnine eklemiştir. Sürgünden sonra da Ezra derlenen JED metnini P ile birleştirmiştir. Ezra'dan sonra başka bir redaktör (Helenistik dönem) JEDP metninde birtakım düzeltmeler yapmış ve Tevrat'a son şeklini vermiştir.¹⁸¹

Benzer şekilde Wilhelm Vatke (1806-1882) de bir inancın düşünce aşamasından çıkıp ritüel merhalesine geçmesini, o inancın teşekkül sürecinin son aşaması olarak yorumlamıştır. Vatke, İsrail tarihinde dinin üretkenliğe bağlı olduğu (tabiat merkezli) bir dönemin özelliklerini yansıttıkları için Elohist ve Yahvist metinleri dinin ilk aşamasına; toplumda bir ahlak bilinci oluşturmayı hedefleyen peygamberlerin çalışması olan Tesniye kitabını ise ikinci aşamaya yerleştirmiştir. Ona göre ritüel ve dini törenlere olan vurgusuyla bilinen Kahinler metni (*Priestly*) ise Yahudiliğin gelişim sürecinin son aşamasını temsil etmektedir.¹⁸² Graf, Kuenen ve Vatke'nin araştırmalarıyla birlikte Yahudiliğin teşekkül süreci konusundaki basit anlayış terk edilmiştir. Buna göre Yahudilik, özellikle de dini metinleri düşünüldüğünde, statik olmaktan çok sürekli değişen ve gelişen bir grafik çizmiştir.¹⁸³

¹⁸⁰ Baden, *Rethinking the Supposed JE Document*, s. 21-7.

¹⁸¹ Law, *The Historical-Critical Method*, s. 101; Simpson, "The Growth of the Hexateuch", *IB*, I, s. 189; Van Seters, *The Pentateuch*, s. 33-4.

¹⁸² Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 33-4.

¹⁸³ Viviano, "Source Criticism", s. 39-40.

Tevrat'ta dört kaynağın (J-E-D-P) tespitinden sonra kaynak eleştirisi Julius Wellhausen'ın (1844-1918) çalışmalarıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bu teori akademi dünyasına *Graf-Wellhausen kaynaklar teorisi* olarak geçse de, Wellhausen sadece kendisinden önceki araştırmacıların özellikle de Graf'ın çalışmalarında elde edilen sonuçların sistematik bir sentezini yapmıştır. O, *Prolegomena to the History of Ancient Israel* (Antik İsrail Tarihine Giriş, 1876) adlı eserinde bu teorinin bütün fenomenlerini bir araya getirmiş ve sadece Tevrat'ın değil Eski Ahit'in de herhangi bir pasajının sözü edilen kaynaklardan hangisine ait olduğunu tespit etmemizi sağlayacak ilkeler belirlemek istemiştir.¹⁸⁴

Wellhausen'in en dikkat çekici özelliği, bu dört kaynağı İsrail dininin geçirdiği dört farklı teolojik süreçle ilişkilendirmesidir. Ona göre Yahudilik, tabiatla iç içe olan son derece basit bir tanrı inancına sahip iken (J), tabiattan arındırılarak (E) peygamberlerin reformlarıyla ahlaki bir boyut kazanmış (D) ve nihai olarak kâhinlerin mabet ve kurban ritüeli etrafında şekillendirdiği ibadet anlayışıyla kurumsallaşarak (P) din haline gelmiştir. Wellhausen'e göre ibadet ve kâhinlerle ilgili konuların ön planda olduğu P kaynağı, aynı zamanda İsrail tarihinde dini düşüncenin gerilediğini de göstermektedir.¹⁸⁵

Wellhausen'e göre Tevrat aşamalı bir derleme sürecinden sonra mevcut şeklini almıştır. Öncelikle Kuzey İsrail'den gelen Elohist metinde, Yahvist metin lehine birtakım düzeltmeler yapıldıktan sonra bu iki metin birleştirilmiştir. Oluşan bu yeni metne J ve E'nin redaksiyonu veya Yehovist (Jehovist) metin anlamında R_{JE} denilmektedir.¹⁸⁶ Bu metne daha sonra muhtemelen M.Ö 621'de tapınakta bulunduktan sonra D kaynağı yani Tesniye kitabı ilave edilmiştir. Babil sürgününden sonra JED redaksiyon çalışmasına (R_{JED}) P kaynağı eklenmiştir. Böylece P kaynağı/yazarı Tevrat'a en son eklenen ve aynı zamanda Tevrat'ı şekillendiren kaynak olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki Wellhausen'e göre P ve D'nin yazarı, J ve E yerine bu iki metnin

¹⁸⁴ Joshua A. Berman, "An Introduction", Umberto Cassuto, *The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch*, Shalem Press, Jerusalem 2006, s. IX-X; Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 35.

¹⁸⁵ Berman, "An Introduction", s. XIV-XV; Demirci, *Dinler Tarihi Meseleleri*, s. 70; Roger Norman Whybray, *The Making of the Pentateuch*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1994, s. 43.

¹⁸⁶ Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 102.

kombinasyonu olan JE metnini kullanmıştır. Tesniye kitabındaki öykülerin daha çok Yahvist karakter taşıması ise JE redaksiyonunda J'nin baskın olması ile ilgili bir durumdur. Sonuç olarak Wellhausen ve ekolüne göre Tevrat, yaratılıştan itibaren Hz. Musa'ya kadar olan İsrail tarihini kendi ideolojisine göre anlatan birbirinden bağımsız, tam ve paralel dört metnin, redaktörlerce birtakım düzenlemelerden geçirildikten sonra birbirine eklenmesi sonucu oluşturulmuş bir metindir. Wellhausen'in bu tezi çağdaşları Robertson Smith, Charles A. Briggs ve Samuel R. Driver gibi araştırmacılardan büyük destek gördüğü gibi bugün de Kutsal Kitap araştırmacılarının büyük bir kısmı tarafından kabul görmektedir.¹⁸⁷

Wellhausen ve ekolüne göre Tevrat'ta kullanıldığı tespit edilen dört kaynak ve özellikleri şu şekildedir:¹⁸⁸

Yahvist Metin: Graf hariç Wellhausen'den önceki araştırmacılar P kaynağına ait metinlerin Tevrat'taki en eski metinler olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak Wellhausen P'nin, Tevrat'ta ilk değil aksine en son yazılan metin olduğunu savunmuştur. Wellhausen'e göre Tevrat'taki en eski metinler M.Ö. 950 civarında kaleme alınan Yahvist yazarlara ait metinlerdir. Onu böyle bir tarihlendirmeye sevk eden şey Yahvist metinlerde İsrail'e vaat edilen toprakların¹⁸⁹ Kral Davut döneminde ulaşılan sınırlarla aynı olmasıdır. Ona göre bu metinler Yahuda'da (Güney İsrail) yazılmış ve diğer metinlerin de temel yapısını belirlemiştir. Nitekim bu metnin yazarı, Hebron, Beytlehem, Kadeş gibi güney mabetleri etrafında şekillenen dini geleneklere özel bir anlam atfetmiştir.

Tanrı'yı Yahve adıyla tanıtmakla meşhur olan Yahvist metinlerde şiirsel bir dil hâkimdir. Yahvist yazar, teolojik kaygılar taşımadan antropomorfik ifadeler kullanarak Tanrı'yı adeta bir insan şeklinde tasvir etmiştir. Yahve'nin Âdem'i çamurdan yaratması, Aden bahçesindeki gezintisi, Âdem ve Havva'ya deriden elbiseler yapması, tufanda geminin kapısını bizzat kendisinin kapatması bu anlatım tarzının örnekleri arasındadır. Milliyetçi tutumuyla da ön plana çıkan bu yazar, İsrail halkı ile Yahve arasında güçlü

¹⁸⁷ Simpson, "The Growth of the Hexateuch", *IB*, I, s. 189; Nicholson, *The Pentateuch*, s. 10-1.

¹⁸⁸ Bu dört kaynağın Tevrat'taki dağılımı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Carpenter, Harford, *The Hexateuch*, s. 272-9.

¹⁸⁹ Sayılar, 34; Tesniye, 1/8.

bir bağ kurmak istemiştir. Nitekim Yahvist yazar “kurtuluş tarihi” ve “vaat edilen topraklara” olan göçü ilk atalardan biri olan İbrahim’in Harran’dan ayrılmasıyla başlatmaktadır.¹⁹⁰

Tekvin 2/4b’deki yaratılış öyküsüyle başlayan Yahvist anlatım, Âdem ve Havva’nın Cennet’ten kovulması, Habil-Kabil kıssası, tufan, ilk medeniyetler ve İsrail atalarının (İbrahim, İshak, Yakup) hayat öyküleri ile devam eder. Diğer metinlerde olduğu gibi ahit geleneği Yahvist yazar tarafından da işlenen bir konudur. Çünkü Tekvin 15’te Yahve’nin İbrahim’le bir ahit yaptığı anlatılmaktadır. İshak’ın Rebeka ile evliliği, Yakup ve Esav’ın doğumu, Yakup’un annesi ile beraber babasını kandırıp Esav’ın “beraha” (kutsama) hakkını çalması da Yahvist yazarın kaleminden çıkan öykülerdir. Tekvin kitabında Yusuf’un ölümü ile son bulan Yahvist anlatım Çıkış 1’de Yusuf’un ölümüne atıfta bulunarak anlatımını sürdürmektedir. Çıkış kitabında İsrail halkının Mısır’da maruz kaldığı baskı ve şiddet, onları kurtarmak için Yahve’nin Hz. Musa’yı görevlendirmesi, Kızıldeniz mucizesi, çöl yolculuğu, altın buzağı, Sina buluşması ve Fısıh bayramı da Yahvist metnin konuları arasındadır. Sayılar kitabında da J kaynağının ait metinler mevcuttur. Kenan ülkesine casusların gönderilmesi, İsrail’in Kenan halkı ile savaşmayı reddetmesi ve Yahve’nin öfkelenip onları tekrar çöle göndermesi bunlardan bazılarıdır.¹⁹¹

Elohist Metin: Elohist metin, Yahvist metinden sonra Tevrat’taki en eski ikinci yazılı kaynaktır. Tekvin 15’de İbrahim’in öyküsüyle başlayan Elohist metin, Kuzey İsrail Krallığı yıkılmadan M.Ö. 850-750 yılları arasında kaleme alınmış olmalıdır. Davut krallığına duyulan özlem, onun hanedanlığının üstün tutulması, İsrail halkının yaptıklarından pişmanlık duyması ise bu metnin ana temasını oluşturmaktadır. Elohist metnin Çıkış 3’ten itibaren Yakup’un nesli için İsrail, İsrail Krallığının ikiye bölünmesinden sonra kuzeydeki kabileleri temsilen bazen İsrail bazen de Efrahim ismini kullanması bu metnin kuzey kökenli olduğunu göstermektedir. Yahvist metnin yazarına nazaran daha sade ve basit bir dil kullanan Elohist yazar, Tanrı için de

¹⁹⁰ Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 90-1; Viviano, “Source Criticism”, s. 40; Stephen L. Harris, Robert L. Platzner, *The Old Testament: A Introduction to the Hebrew Bible*, McGraw-Hill Education, New York 2007, s. 114.

¹⁹¹ David Noel Freedman, “Documents”, *IDB*, I, s. 860; Baden, *The Composition of the Pentateuch*, s. 67-81.

antropomorfik ifadelerden itinayla kaçınmıştır. Tanrı artık sadece rüyalarda görülebilen bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Tevrat'ta tarih öncesi çağlara ait öykülerin anlatıldığı (Tekvin 1-11) kısımda Elohist kaynağa rastlanmadığı gibi Yahvist metnin aksine bu kısım, Tevrat'ta fragmanlar halinde yer almaktadır. Dolayısıyla sınırlarını tespit etmek zordur.

Elohist yazar da, Yahvist yazar gibi İbrahim, İshak, Yakup, Esav, Yusuf ve Hz. Musa'ya dair birtakım öyküler kaleme almış, fakat bunları coğrafik olarak Kuzey İsrail ile ilişkilendirerek kendisine uyarlamıştır. Örneğin J'ye göre Hz. Musa Sina dağında vahiy almıştır fakat E'de Horev'de; yine J'ye göre İsrail halkı Filistin'e yerleşmeden önce Kenanlılar, E'ye göre ise Amoriler burada yaşamaktadır. Benzer şekilde Yahvist yazara göre insanların Adem'in çocuklarından itibaren Tanrı'ya Yahve ismi ile hitap ettikleri anlatılırken¹⁹², Elohist yazara göre İsrail Hz. Musa'ya kadar bu ismi bilmemektedir.¹⁹³ Bunun dışında Elohist metin ile Yahvist metin arasında belirgin bir farklılık yoktur. Bu teoriyi destekleyenler Elohist metnin kesin sınırlarını tespit etme konusunda görüş ayrılığına düşmüş olsalar da Hacer'in evden kovuluşu, İshak'ın kurban edilişi, Yakup'un Beytel'deki rüyası, On Emir ve Balak ile Balam kıssasının Elohist yazara ait olduğu hususunda hemfikirdirler.¹⁹⁴

Hupfeld'in Elohist metni E₁ (Priestly) ve E₂ (Elohist) şeklinde iki ayırması, P kaynağının tespit edilmesi açısından olumlu bir gelişme olmuştur. Fakat bu durum, Tevrat'ta müstakil bir E kaynağının mevcudiyeti konusundaki tartışmalara da kapı aralamıştır. Astruc'tan itibaren tanrı isimlerindeki farklılık Tevrat'ı oluşturan kaynakların ayırt edilmesi için (Yahvist-Elohist) geçerli bir kriter olarak kullanılmıştır, ancak Hupfeld'in, tanrı için Elohim adını kullanan ikinci bir kaynağı (P) tespit etmesi bu kriterin geçerliliğini ortadan kaldırmıştır. Birinci Elohist (P) metnin J ile mukayese edilmesi ve sınırlarının tespiti, Elohist (E₂) metnin J ile mukayese edilmesinden daha kolaydır. Bir diğer ifadeyle J ve P'nin özellikleri ve Tevrat'taki sınırları belirginken E için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Üstelik E, pek çok konuda J ile paralellik arz

¹⁹² Tekvin, 4/26.

¹⁹³ Çıkış, 3/15.

¹⁹⁴ Baden, *The Composition of the Pentateuch*, s. 116-128; Schmidt, *Old Testament Introduction*, s. 84-92; Harris, Platzner, *The Old Testament*, s. 115-6.

etmektedir. Bu sorun Wellhausen'in de zihnini meşgul etmiştir. Ona göre erken dönem İsrail tarihine dair bilgilerin yer aldığı J ve E, başlangıçta iki farklı metindi; fakat daha sonra bir redaktör bu metinleri parçalanmış ve birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde ustaca yeniden kaleme almıştır. Wellhausen, redaktörün bu çalışmasını JE kombinasyonu anlamında Yehovist metin olarak isimlendirmiştir. Wellhausen gibi Graf ve Kuenen de böyle bir ayırım yapmıştır. Wellhausen'e göre D'nin yazarı P'nin bilgisine sahip değilken J ve E'deki öykülerden haberdardır. Ancak D, J ve E'yi iki farklı metin yerine JE kombinasyonu şeklinde kullanmıştır. Sonuç olarak Wellhausen, D'nin yazarı kendi metnini kaleme almadan önce J ve E'nin birleştirildiği, dolayısıyla bugün, Tevrat'ta J ve E'yi birbirinden ayırt etmenin zor olduğu kanaatinde. Aynı şekilde P de JE derlemesini kullanmıştır. Müstakil bir Elohist metnin varlığı konusundaki tartışmalar bugün hala canlılığını korumaktadır.¹⁹⁵

Tesniye Metni: Bu metin, genel olarak Tesniye kitabı ile ilişkili olmakla beraber daha çok Tesniye yasası denilen Tesniye 12-26, 28 bölümlerini kapsamaktadır. Bu metin de Elohist metin gibi M.Ö. VII. yüzyılda Kuzey İsrail'de kaleme alınmış ve Asurlular Kuzey İsrail Krallığı'na son verince Yeruslaim'e göç eden yazarlar tarafından Yahuda bölgesine taşınmıştır. Bu metin ya savaştan önce Kuzey İsrail'de ya da bu savaştan kaçıp Güney İsrail'e sığınan mülteciler tarafından Yeruslaim'de yazılmış olmalıdır. Wellhausen'e göre Tesniye veya Tesniyeci metnin yazarı Yahvist ve Elohist öykülere yer verirken P'nin bilgisine henüz sahip olmadığı için bu metne referansta bulunmamıştır. Tezimizin ana konularından biri olan Tesniye metni/kaynağı ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.¹⁹⁶

Kâhinler Metni: Kâhinler metni ise Tevrat'a en son eklenen metindir. Yahudi din adamları tarafından kaleme alındığı için Kâhinler (Priestly) metni olarak isimlendirilen bu kaynak P harfi ile ifade edilmektedir. Ayrıca bu metne birinci Elohist (E₁), eski Elohist, temel metin (*foundational document*) ve asıl kaynak (*quelle*) gibi isimler de verilmiştir. Wellhausen'e göre bu metin, sürgün dönemi veya sürgünden hemen sonra M.Ö. VI. yüzyılda Yeruslaim'de kâhinlerce kaleme alınmış olmalıdır.

¹⁹⁵ Baden, *Rethinking the Supposed JE Document*, s. 34-7.

¹⁹⁶ Law, *The Historical-Critical Method*, s. 117.

Wellhausen öncesine kadar P'nin Tevrat'taki ilk ve temel metin olduğu, diğerlerinin ise zamanla buna eklendiği düşünölmüştü. Bu araştırmacılara göre Sina vahyi, ibadetin Mişkan'ın (Toplanma Çadırı) etrafında şekillenmesi, kâhinler sınıfının hiyerarşik yapısı İsrail tarihinin antik dönemine özgü olgulardır. Hatta bu olgular monarşi öncesini yansıtmaktadır. Fakat Wellhausen tam tersi bir görüş benimsemektedir. Ona göre P'nin yazarı bu metni Yoşia'nın dini reformlarından sonra hatta Babil sürgününden de sonra kaleme almıştır. Çünkü ona göre merkezi mabet uygulaması Tesniye'de politik bir söylem niteliği taşıırken, P'de bu uygulama artık polemik konusu olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla P metni, Tesniye'den sonra yazılmış olmalıdır.¹⁹⁷

Wellhausen'e göre P'nin, Harun'un soyundan gelen kâhinleri ayrıcalıklı bir konuma getirmesi bu metnin sürgünden sonra kaleme alındığının önemli bir göstergesidir. Çünkü Harun soyundan gelen kâhinlerin bu pozisyona gelmesi sürgün sonrası ortaya çıkan sosyal ve siyasi hayatın çöküşü ile ilgili bir durumdur. Öyle ki kâhinler özellikle de Harun'un neslinden olanlar artık yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu kâhinler Mişkan merkezli merasimlerden sorumludurlar. Onlar olmadan kurban kesilemeyeceği gibi Mişkan'a da onlardan başka birinin girmesi yasaktır. Hatta P'nin yazarı, Harun ve onun neslinden olan kâhinlerin itibarının zedelenmemesi için JE'den farklı olarak altın buzağı öyküsüne de yer vermemiştir. Harun'un soyuna mensup bir kâhin olan ve Babil'e sürgün edilen Hezekiel'in kitabında bazı bölümler neredeyse P'deki bölümlerin aynısıdır. İlginç bir şekilde Hezekiel gelecekte sadece Harun'un soyundan olan Sadok'un torunlarının kâhinlik yapabileceğini haber vermektedir. Wellhausen'e göre P de Hezekiel'in bu kehanetine paralel olarak sadece Harun'un soyundan gelen kâhinleri meşru kabul etmektedir. Dolayısıyla P metni sürgünden sonra İkinci Mabet Dönemi'nde¹⁹⁸ kaleme alınmış olmalıdır.¹⁹⁹

Pek çok konuda JE'nin şemasını takip eden P'nin yazarı, kendi metninin girişine de JE'deki gibi bir yaratılış öyküsü yerleştirir. P metninin en belirgin özelliği olan kronoloji, zaman çizelgesi, sayılar, ölçü ve uzunluk birimleri konusundaki

¹⁹⁷ Dozeman, "The Authorship of the Pentateuch", s. 107; Law, *The Historical-Critical Method*, s. 117-8; Viviano, "Source Criticism", s. 40-1.

¹⁹⁸ Bu dönemin genel özellikleri için bkz: Ali Osman Kurt, "İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, Sy. 2, 2006, s. 445-463.

¹⁹⁹ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 228-9.

hassasiyetleri yaratılış öyküsünde de görmek mümkündür. Tanrı, yaratılışı periyodik olarak günlere ayırmış ve canlıları da bu taksime göre yaratmıştır. Politik ve teolojik gayeleri olan P'nin yazarı bir an önce Sina vahyine ulaşmak isteyen bir yazar görüntüsü çizmiştir. Nitekim P'nin yazarı bu amacına uygun olarak Tekvin kitabında dört öykü dışında ayrıntılı bilgi vermeden hızlı bir şekilde konuları işlemiştir. Yaratılış,²⁰⁰ Nuh'la yapılan ahitle son bulan tufan,²⁰¹ İbrahim'le yapılan ahit²⁰² ve Sara'nın gömüleceği arazinin satın alınması²⁰³ hakkında ayrıntılı bilgi verilen öykülerdir.²⁰⁴

P yazarının sadece bu öykülerde ayrıntılı bilgiler vermesinin sebebi de yine bu öykülerde gizlidir. Örneğin P'nin yazarı, İbrahim'in Tanrı'nın çağrısı üzerine Kenan topraklarına gittiğini anlatır. Fakat ahit ve Sara'nın kısırlığına rağmen bir çocukla müjdelenmesi hariç bu hadisenin öncesi ve sonrasındaki olaylarla ilgili bilgi vermez. Çünkü onun için önemli olan Kenan topraklarının İbrahim ve çocuklarına vaat edilmesidir. Hakeza Sara'nın vefatından sonra eşini defnedeceği bir arazi satın almak isteyen İbrahim'in Hititli bir kişiyle yaptığı uzun konuşma da P'nin önemseydiği konular arasındadır. Öyküye göre İbrahim Kenan'da henüz toprak sahibi değildir. P'nin yazarı, İbrahim'in, Sara'nın gömülmesi için arazi satın alması ile ilgili bu öyküye yer vererek Kenan topraklarının İsrail'in meşru mülkü olduğu şeklindeki tezini temellendirmiştir. Gerçekten de Yakup'un eşi Rahel dışında İsrail atalarının gömüldüğü kabristan da İbrahim'in satın almış olduğu bu arazidedir. Bu iki tema P'ye ait diğer öyküler için mihenk taşı konumundadır.²⁰⁵

P, Tekvin kitabında patriyarklara ait pek çok öyküyü ya özet geçmiş ya da bunlara hiç değinmemiştir. Örneğin Yusuf kıssası JE'de on bölüm boyunca devam ederken P bunu birkaç cümleyle geçiştirmiştir. Yine P'nin yazarı Âdem ve Havva'nın Aden'den kovuluşlarını, Yakup'un Paniel'de Tanrı ile güreşmesini, İbrahim'in, oğlu İshak yerine kestiği kurban hadisesini es geçmiştir. İsrail tarihindeki rolü ve önemine rağmen P'nin yazarı, Hz. Musa'nın gençliğine kadar olan hayatını da metnine eklemeyi

²⁰⁰ Tekvin, 1.

²⁰¹ Tekvin, 6-9.

²⁰² Tekvin, 17.

²⁰³ Tekvin, 23.

²⁰⁴ Schmidt, *Old Testament Introduction*, s. 93-5.

²⁰⁵ Baden, *The Composition of the Pentateuch*, s. 170-74.

uygun görmemiştir. Çünkü P yazarının asıl amacı Sina vahyi ve Mişkan merkezli kült inancıdır. Dolayısıyla P'nin yazarı kullandığı kelime ve metnine aldığı öyküler konusunda son derece dikkatli davranmıştır.²⁰⁶

P metnine göre İbrahim'e vaat edilen topraklar sırasıyla İshak, Yakup ve Hz. Musa'ya da vaat edilmiştir. JE'de Nuh'a Elohim, İbrahim'e el-Şaddai olarak görünen Tanrı, P'de Hz. Musa'ya kendisini Yahve olarak tanıtmıştır. İsrail'i kölelikten kurtaracak olan da bu milli Tanrı'dır. Nitekim Kutsiye yasasına (Levililer 17-26) göre İsrail'in kutsal millet oluşu, İsrail'in tanrısı olan Yahve'nin kutsallığı ile ilişkilidir. Hz. Musa ile birlikte Sina vahyi ve Mişkan, P'nin asıl meselesidir. P'nin yazarı Mişkan ve Ahit Sandığını en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Örneğin Çıkış 35-40'da sadece Mişkan'nın nasıl yapılacağı, ölçüleri, kullanılacak malzemenin türü, rengi, ustası vs. anlatılır. Kurban ritüeli, kâhinlerin seçimi ve hiyerarşik düzenin nasıl olacağını anlatıldığı Levililerin tamamına yakını P metnine aittir.²⁰⁷

²⁰⁶ Dozeman, "The Authorship of the Pentateuch", s. 107; Law, *The Historical-Critical Method*, s. 117-8.

²⁰⁷ Viviano, "Source Criticism", s. 41.

J^s Genesis 1 2^{4b-9 15-25} 3^{1-21 23} 4^{12b 16b-24} 5²⁹ 6¹⁻⁴ 7^{1-5 7-10r} 12 16b
J^s 7^{17b 22-r} 8^{6a 2b-8a 6b-12 18b} 9²⁰⁻²² 10^{1b 8-19 21 24-30} 11²⁸⁻³⁰
P 1-81 1-4a 1-28 80-82 9-22 8 11 18-16a
J^s 12^{1-4a 6-8 9} 13^{1 2 5 6b-11a} 14^{12a-13 18} 15^{8-6 7a 7b 8-11 12-15 17-18a 7} 16^{1b-2}
J^s 16^{4-8 11-14} 17 18^{1-16 17-19 20-22a 22b-23a 23b} 19^{1-23 30-33} 20¹⁻¹⁷ 21^{1a 2a 7 28-30 33}
J^s 22^{1-18 14} 23^{15-18 20ab-24} 24¹⁻⁶⁷ 25^{1-4 5 11b} 26^{1-8a 6-14 16}
J^s 26¹⁹⁻³³ 27^{1a 2 4b 5b-7a 15 18b-20 24-27 29ac 30ac} 28^{10 18-16}
J^s 28^{19a 7 21b} 29^{2-14 26} 30^{1-8a 17-20} 31^{8-7a 18b-22a 28b}
J^s 30⁴¹⁻⁴⁸ 31^{1 3 10 12b 17-18a} 32^{8-7a 18b-22a 28b}
J^s 32^{24-29 31-32a 7b} 33¹⁻¹⁷ 34^{2b-3a c 5 7 11 19 26 29b-31} 35^{1-4 6b-8}
J^s 35^{16-22a} 36 37^{2b 2d-4 12-18a 14b} 38⁸²⁻⁸⁹ 39^{1-4a 4c-5 6b 7b-23} 40^{1 8 5 15 r} 41^{14b 31 34 35b 36b 41-45a 46b}
J^s 41^{49 56a 57 2 4 7a c 27-28a 33} 42^{1 8 6 8 9a 7b 9b-26 29-35 23b 36} 43^{1-18 15-34} 44¹⁻³⁴ 45^{1a 2b 4-5a c 9-11 13}
J^s 45^{19a b-21a 28} 46^{1ar 2 2 4 1b 5a 7b} 47^{1-4 6b 12-27a 29-31} 48^{2b 9b-10a 18-19}
J^s 49^{1b-24a 27 33b} 50^{1-11 14 18 21 24} **Exodus 1** 6^{8-12 14a} 7^{90b 22} 8^{11-28a}
J^s 31^{2-4a 5 7-9a 7a 14 16-18} 4^{1-12 18-16 19-20a 21-23 24-26 29-31} 5^{1 4 6 7a c 8 5-23} 6^{1 14 16-17a 18}
J^s 7^{21a 24 1-4 8-15a 20-22} 8^{1-7 18 14-16 17} 9^{8-12 19-21 22-23a 24a 25a} 10^{1a 11b-28r-11}
J^s 10^{12-18a 14a 15b 20-23} 11⁴⁻⁸ 12^{21a 21b-23 25-27a 27b 29-34 37-39}
J^s 13^{8a 4 5 6 7 10-18} 14^{5 10a 11-14} 15^{19b 20b 21b 24a 25 27b 28b 30} 16¹
J^s 15^{22-25a 27} 16⁴ 17^{8 2b 7a c} 18^{2-4 7 9-11} 19¹²⁻²⁷
J^s 19^{7b-8 11b-18 18 20-22 24} 20^{1 8-4a 7a 8 12a 18-17a 18-26} 21¹⁻³⁶ 22^{1-21a 23 25-31}
J^s 23^{1-9a 7b 10-12 14-15a 16 18 20-22 25b-26 28-31a} 24^{1 9-11 8-8 12a 7b 18-15a} 25^{18b} 31^{18b} 32⁷⁻¹⁴
J^s 32^{15a 16-24 30-34 35} 33^{1 8-4a 7b 12-23} 34^{1r-5 6-9 10a 10b-18 14 15-17-18a 7b 19-23 25-28}
J^s 35 40

J	Leviticus 1	27	Numbers 1	10	29-38 85	11	4-10a 10b-12 13 15 18-24a	80-85	12	16
E						11	14 16	24b-30		12
P		1-84		1-84						
J	13	17b 18b 19	22	27a 28 30	1c 8	8 9b '11-24	81	41-45	15	16
E		17c-19a c	20-21a 28	26b 27b 29 33r	14	1b 4	25	39b-40		1c
P		1-17a	21b 25-26a	32		1a 2 5-7 9a 10	26-30 32-33a		1-41	1a'b
J	16	18-14a 15	27c-31	38a			17	20	1b	19 21b
E		12 14b	25 26b 27b	32a 33b 34						14-18 21a 22a
P		2b-7 8-11	16 18-24 26a 27a	32b	33c 35	36-40 41-50	1-	1a 2 3b-4 6-8a c-18		22b-29
J	21	1-8	16-20	24b-25	32	8b-5a c-7 11	17	22-24 25r 26a	27b 29	22
E		4b-9 11b-15	21-24a	26 27-31	33-35	22	2-3a	5b 8-10 12-16 19-21	26b-27a 28 40	23
P		4a 10				1				21-21 24-26
J	23	23	24	25	26	36				
E		27 29	1-25	1b-2 3b-4						
P				1a 3a 5						
D ^s	Deuteronomy 1	1a	1b-2	4-7a	7b 8-30	'31-33 34-36	'37-39r-45	'46	2	1-6
D ^s										7 8-10
JEP										'10-12 13 15 16-19
D ^s	3	1-7	8-11	12-18a	'18b	16	'17 18-29	4	1-4	5-40
D ^s										45-49
JEP										5
D ^s	10	1-5	8	10-22	1-32	18-15	17-19	'20-27 28-32	13	1-18
D ^s										14
JEP										14
D ^s	16	8	9-22	1	8-16a	17	20	18	1-22	19
D ^s										8
JEP										8
D ^s	17	2-7	'16b 18	18	1-22	19	1-7	10-21	20	1-2a
D ^s										5-20
JEP										2b-4
D ^s	24	1-7	'8 10-15	'16 17-22	25	1-16	'17-19	26	1-19	27
D ^s										1-4
JEP										7b-8 9
D ^s	28	47-57	'58-68	29	1-28	'29	30	1-6	8-10	31
D ^s										1-6
JEP										7
D ^s	33	6-25	'26-29	34	1b	'2 5a 6r	'10-12			33
D ^s										1-2a
JEP										2b-5

Tablo 2: J, E, D ve P Kaynaklarının Tevrat'taki Dağılımı.²⁰⁸

4. Dört Kaynak Teorisine Yöneltilen Eleştiriler

Tevrat'ın kaynak analizine yönelik çalışmalar Wellhausen'den sonra da devam etmiştir. Bu çalışmalar genel olarak şu iki hedef doğrultusunda yapılmıştır: Tevrat'ın teşekkül sürecini doğru yansıtmadığı gerekçesiyle *dört kaynak teorisini* reddetmek veya bu teoriyi kabul etmekle birlikte tespit edilen eksik veya zayıf noktalarını gidermek. Bazı araştırmacılara göre *dört kaynak teorisindeki* eksiklikler J-E-D-P'ye yeni kaynaklar ilave etmeyi gerektirecek kadar büyüktür.²⁰⁹

Rudolph Smend (1851-1913) Tevrat'ta yeni bir kaynak tespit etmemekle birlikte J'nin homojen bir metin olmadığını, J¹ ve J² şeklinde birbirinden bağımsız iki farklı metinden oluştuğunu savunmuştur. Otto Eissfeldt (1887-1973) ise Smend'in J¹

²⁰⁸ Carpenter, Harford, *The Hexateuch I*, s. 272-9. Konu merkezli tasnifler için bkz: Dozeman, "The Authorship of the Pentateuch", s. 101-3; Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 341-8.

²⁰⁹ Baden, *Rethinking the Supposed JE Document*, s. 65.

olarak isimlendirdiği kaynağı, yeniden ele alarak L (*Laic*) yani ruhban olmayan kaynak olarak formüle etmiştir. Ona göre bu kaynak M. Ö. 950-850 arasında yazılmış olmalıdır.²¹⁰ Smend'in J¹-J² tezini yeniden ele alan Cuthbert Simpson (1892-1969) ise Smend'in aksine J²'nin müstakil bir kaynak olmadığını, J¹'in revizyonu olduğunu ileri sürmüştür. Tevrat'ta JEDP dışında bir başka kaynağın daha kullandığını ileri süren araştırmacılardan biri de Julian Morgenstern (1881-1967)'dir. Ona göre Tevrat'ta Kenanlıların tanrısı olan Yahve'yi ön plana çıkararak ve M.Ö. IX. yüzyılda yazılan K (*Kenite*) kaynağı da kullanılmıştır. Fragmanlar halinde karşımıza çıkan bu kaynak Hz. Musa'nın doğumu, ikinci Sina buluşması,²¹¹ Kenan topraklarına göç²¹² gibi konuları ele almaktadır ve Tevrat'taki ilk kaynaktır.²¹³

Tekvin kitabını inceleyen R.H. Pfeiffer (1892-1958) ise, bu kitapta J-E-P dışında bir kaynak daha tespit etmiştir. O bu kaynağı S (*Seir-Southern Source*) olarak isimlendirmiştir. Pek çok Kutsal Kitap araştırmacısına göre birinci yaratılış öyküsü,²¹⁴ İbrahim'in düşmanlarıyla olan mücadelesi,²¹⁵ Lut'un Sodom ve Gomora'dan kurtarılışı ve iki kız kardeşin babaları Lut ile ilişkiye girmesi²¹⁶ gibi öyküler P'ye aittir. Fakat Pfeiffer'e göre bu bölümler S kaynağına aittir. Şunu da belirtmek gerekir ki Pfeiffer'in S olarak tanımladığı metin, müstakil bir kaynak olmaktan çok, bir yazarın JE redaksiyonu için kaleme aldığı bir giriş yazısıdır.²¹⁷ Georg Fohrer (1915-2002) ise yerleşik düzenin bir değerlendirmesini yaparak göçebe toplumların özelliklerini yansıtan İsrail dışı bir kaynak N (*Nomadic*) tespit ederken, Martin Noth (1902-1968) da J ve E metinleri arasındaki benzerlikten ötürü Tevrat'ta müşterek veya temel bir kaynağın G (*Grundlage*) kullanıldığını ileri sürmüştür.²¹⁸

²¹⁰ Nicholson, *The Pentateuch*, s. 44.

²¹¹ Çıkış, 33-34.

²¹² Sayılar, 10.

²¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Julian Morgenstern, "The Oldest Document of The Hexateuch", *Hebrew Union College Annual*, Vol. 4, 1927, s. 1-138.

²¹⁴ Tekvin, 1-2/4a.

²¹⁵ Tekvin, 14.

²¹⁶ Tekvin, 19/1-26.

²¹⁷ Robert H. Pfeiffer, "A Non-Israelitic Source of the Book of Genesis", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, Vol. 48, No. 1, Giessen 1930, s. 66-73.

²¹⁸ Whybray, *The Making of the Pentateuch (JSOT 53)*, s. 31-4; Law, *The Historical-Critical Method*, s. 118.

Tevrat'ta beşinci bir kaynağı tespit etmelerine rağmen bu araştırmacılar Wellhausen ile özdeşleşen *dört kaynak teorisini* reddetmemiş, sadece J ve E'nin yapısında küçük değişiklikler yapmışlardır. Örneğin Fohrer N'yi J-E arasına yerleştirerek kaynakları JN-E-D-P şeklinde sıralamış, Eissfeldt ise JE yerine LJ kombinasyonunu tercih ederek *dört kaynak teorisini* LJ-E-D-P şeklinde formüle etmiştir.²¹⁹ Tevrat'taki beşinci kaynak konusunda araştırmacılar arasında bir fikir birliği olmadığı gibi, bu yeni kaynaklar J-E-D-P kaynaklarına nazaran çok az sayıda araştırmacı dışında pek ilgi görmemiştir. Yine de bu araştırmacıların keşfettikleri kaynaklar, Tevrat'ın ne kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.²²⁰

Form-gelenek eleştirisinin kurucusu olarak bilenen Herman Gunkel (1862-1932), *dört kaynak teorisinin* varsaydığı gibi Tevrat'ın tam ve müstakil dört farklı yazılı metinden oluştuğu görüşüne karşı, bu metinlerin İsrail toplumlarında sözlü olarak var olan küçük boyutlardaki öykülerden oluştuğunu iddia etmiştir. Gunkel, J-E-D-P'nin İsrail'in tarihinde nesilden nesile aktarılan ve şifahi kültür içinde şekillenen öykülerin yazıya dökülmüş şekli olduğunu savunmuştur.²²¹ Bu şifahi geleneklerin ne zaman ve nerede ortaya çıktığını tespit etmenin zorluğuna da işaret eden Gunkel, olası bir tespitin varsayımdan ibaret olacağını belirtmiştir.²²² Albrecht Alt ve H. Gressmann da benzer bir metodoloji ile Tevrat'ın en eski kaynaklarının bu metinlerin gerisinde yatan sözlü gelenekler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gressmann, J ve E metinlerinde Hz. Musa hakkında anlatılan hikâyelerin kökenini araştırmış ve bu öykülerin diğer antik toplumların efsaneleriyle paralellik arz ettiğini ileri sürmüştür. Tevrat'ın daha çok hukuki yönü ile ilgilenen Alt ise, Tevrat'taki yasal düzenlemeleri yerleşik hayata geçen Kenanlıların medeni hukuku ile ilişkilendirmiştir.²²³

²¹⁹ Baden, *Rethinking the Supposed JE Document*, s. 66-8.

²²⁰ Viviano, "Source Criticism", s. 50.

²²¹ Roger Norman Whybray, *Introduction to the Pentateuch*, W. B. Eerdmans, Michigan 1995, s. 17-19.

²²² Hermann Gunkel, *The Legends of Genesis*, (İngilizceye çeviren William Herbert Carruth), The Open Court Publishing, Chicago 1901, s. 123-45; Douglas A. Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel*, Society of Biblical Literature (SBL 16), Atlanta 2006, s. 58-9.

²²³ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 44-5; Viviano, "Source Criticism", s. 49; Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 103.

Gunkel, Gressmann ve Alt'ın şifahi geleneğin Tevrat'ın teşekkül sürecindeki rolü ve önemi konusunda geliştirdikleri form-gelenek eleştirisi pek çok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Sigmund Mowinckel (1884-1965), Samuel Nyberg (1889-1974), Ivan Engnell (1906-1964), Gerhard von Rad ve Martin Noth da araştırmalarında form-gelenek eleştirisini temel alan önemli araştırmacılarıdır. Bu araştırmacılara göre *dört kaynak teorisinin* varsayıdığı gibi antik İsrail'de yazılı edebiyat söz konusu değildir. Çünkü bu anlayış modern dönemin olgularını yansıtmaktadır. Tevrat'ı oluşturan metinlerin gerisinde yatan sözlü gelenek unutulmamalıdır. Dolayısıyla antik dönemlerde yaşayan yazarların başka metinlere birtakım ekleme veya çıkarmalar yaparak Tevrat'ı oluşturduğu düşüncesi bir yanılgıdan ibarettir.²²⁴

Mowinckel Tevrat'taki öykülerin uzun bir rivayet süreci geçirdikten sonra kaleme alındığını savunken, Engnell, JEDP metinlerinin rivayet sürecinde standart şeklini alan şifahi geleneklerin yazıya aktarılmasından ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Tevrat'taki tekrar, çelişki ve tutarsızlıkların sebebi J-E-D-P şeklinde farklı metinler kullanılması değil, bu metinleri oluşturan şifahi geleneklerin aktarım sürecinden kaynaklanmaktadır.²²⁵

Von Rad ise *The Form-Critical Problem of the Hexateuch* (1938) isimli eserinde, *dört kaynak teorisinin* Hexateuch'ün nihai şeklinde ortaya çıkan problemleri açıklamada yetersiz bulmuştur. Ona göre bu metinlerin kökenini, İsrail'in şifahi geleneklerinde aramak daha doğru olacaktır.²²⁶ Benzer şekilde Martin Noth da şifahi geleneklerin Tevrat'ın oluşumundaki rolüne dikkat çekmiş ve *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch* (1948) adlı eserinde bu şifahi geleneklerin tespit edilmesi için de Tevrat'taki şu beş temanın kriter olarak kullanılmasını önermiştir: Mısır'dan çıkış (i); güvenli ve verimli Kenan topraklarına göç (ii); İsrail atalarına verilen vaatler (iv); çöl yolculuğu ve Sina vahyi (v). Ona göre her bir temanın (dönemin) kendine has bir teolojik anlayışı olduğu gibi edebi tür (şarkı, şiir, öykü) açısından da birbirinden farklılık arz etmektedir. İsrail ataları ve Mısır'dan çıkış temalarına dair öykülerde (E ve

²²⁴ Viviano, "Source Criticism", s. 49-50.

²²⁵ Aulikki Nahkola, *Double Narratives in the Old Testament*, Walter de Gruyter, New York 2001, s. 41-3; Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel*, s. 169-71.

²²⁶ Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel*, s. 77-9; Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 104.

J) şarkı ve şiir türü metinler mevcutken Sina vahyi sürecinde (P) bu metinlere rastlanmaz.²²⁷

Noth, J'nin temel metin olduğunu savunan Wellhausen'e karşı JEP dışında bir kaynağın Tevrat'ı şekillendirdiği kanaatindedir. Ona göre J ve E henüz ortaya çıkmadan önce, yukarıdaki beş temel teolojik süreci yansıtan öyküler G (*Grundlage*) geleneğinde toplanmıştı. Dolayısıyla Tetrateuch'ün temel kaynağı da G olmalıdır. Noth bu geleneğin oluşumunu ise Hâkimler dönemine yerleştirmiştir. Ayrıca Noth Wellhausen'den farklı olarak P'yi tarihi anlatılar (P_g) ve yasal düzenlemeler (P_s) şeklinde ikiye ayırdığı gibi Tesniye kitabını da Tevrat'taki son metin olarak kabul etmiştir.²²⁸ Tevrat'ta Tetrateuch-Tesniye ayrımı yapan Noth bu konudaki görüşlerini 1943'te yayımladığı *Überlieferungsgeschichtliche Studien* adlı eserinde dile getirmiştir. Eski Ahit'te iki farklı tarih ekolünden söz eden Noth, Tesniye'nin de içinde yer aldığı Hâkimler, Samuel (I-II) ve Krallar (I-II) kitaplarının *Tesniyeci Tarih (Deuteronomistic History, DtrH)*; Tarihler, Ezra ve Nehya kitaplarının ise *Tarihçiyeye Göre Tarih (The Chronicler's History)* ekolüne ait olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Kenan topraklarının fethini anlatan Tesniyeci Tarih, Tetrateuch'ten farklı bir geleneğin ürünüdür. Tesniyeci Tarih yazarlarının en önemli özelliği, tarihi olayları birinci şahıs ağzından anlatmalarındır. Örneğin hem Hz. Musa'nın hem Yeşu'nun hem de Samuel'in ölümünü anlatan yazar, buna tanıklık etmiş izlenimi vermiştir.²²⁹

Dört kaynak teorisine yöneltilen olumsuz eleştirileri de kendi için iki gruba ayırmak mümkündür. Paul Volz, Wilhelm Rudolph, Rolf Rendtorff, John Van Seters, H. H. Schmid ve Roger N. Whybray gibi seküler Kutsal Kitap araştırmacıları *dört kaynak teorisine* karşı alternatif tezler geliştirirken, Yitzchak Isaac Halevi, Joshua Berman, Benno Jacob, Umberto Cassuto ve Yechezkel Kaufman gibi Yahudi ilim adamları ise bu teoriyi tamamen reddetmişlerdir. Bu araştırmacılara göre Yahudilik Wellhausen'in iddia ettiği gibi, evrimci anlayışa uygun olarak, paganizmden monoteizme doğru evrilen bir süreç geçirmemiştir. İsrail tarihinde monoteizm Hz. Musa

²²⁷ O'Brien, Campbell, *Sources of the Pentateuch*, s. 7-9.

²²⁸ Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel*, s. 109-120; Nahkola, *Double Narratives*, s. 17; Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 105.

²²⁹ Knight, *Rediscovering the Traditions of Israel*, s. 120-4; ; Whybray, *The Making of the Pentateuch (JSOT 53)*, s. 32-33.

ile başlamıştır. Tevrat'taki çelişki veya tutarsızlıklar ise bu metinlerin yazıya dökülmeden önce yüzyıllarca nesilden nesile şifahen aktarılmasından kaynaklanmaktadır.²³⁰ Cassuto, tekrarlar, tutarsız ve çelişkili ifadeler, tanrı isimlerindeki farklılık ile üslup, terminoloji ve din anlayışındaki farklılığa dayanan *dört kaynak teorisinin* bu argümanlarının gerçeği yansıtmadığını, tamamen varsayımdan ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Tevrat'taki farklılıklar, bu metinleri kaleme alan yazarın anlatım tarzından kaynaklanmaktadır.²³¹

P. Volz ve W. Rudolph müstakil bir E kaynağının varlığını reddetmişlerdir. Bu iki araştırmacıya göre Tekvin'den Sayılar'a kadar olan kitaplar sadece J ve P kaynaklarından derlenmiştir. E ise müstakil bir kaynaktan çok J'nin revizyon çalışmasıdır.²³² Van Seters ise Tevrat'ta E kaynağının varlığını tamamen reddetmiştir. Van Seters'e kadar J sürgün öncesine ait bir metin olarak kabul edilirken o Tesniyeci Tarih ile olan benzerliğinden ötürü bu metnin sürgün sonrasında kaleme alındığını savunmuştur.²³³ Tevrat'ın bir "redaktör" süreci geçirdiği görüşüne de karşı çıkan Van Seters'e göre Tevrat'ı oluşturan kaynakların sıralaması şu şekilde olmuştur: D-J-P.²³⁴ Wellhausen'in aksine J'nin daha geç bir dönemde kaleme alındığını savunan araştırmacılardan biri de Schmid'tir. Ona göre başta Tesniye kitabı olmak üzere Tevrat'ın büyük bir kısmı peygamberlerin çalışmasıdır. Schmid J'nin teolojik yönden Tesniye ekolüne yakınlığı ve peygamber çalışmalarının bilgisine sahip olmasından ötürü bu metnin (J) monarşi döneminin sonunda veya sürgünde yazıldığını öne sürmüştür.²³⁵

Rendtorff ise *dört kaynak teorisini* reddetmeyen Noth ve von Rad'ın gelenek tarihine dikkat çekmiş ve bu teori ile gelenek eleştirisinin bir arada bulunamayacağını ileri sürmüştür. Rendtorff, *parçaların telifi teorisi* ile *ilaveler teorisinin* bir karışımı olan alternatif bir tez geliştirmiştir. Ona göre birtakım öykülerin bugünkü Tevrat'ı

²³⁰ John H. Hayes, *An Introduction To Old Testament Study*, Abingdon Press, Nashville 1979, s. 168-74. Ayrıca bakınız:

http://www.simpletoremember.com/vitals/Bible_Criticism_and_Its_Counterarguments.htm. 20. 06. 2017.

²³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Umberto Cassuto, *The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch*, Shalem Press, Jerusalem 2006.

²³² Boorer, "Source and Redaction Criticism", s. 105.

²³³ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 59-61; Pauline s. 51.

²³⁴ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 78.

²³⁵ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 62; Boorer, "Source and Redaction Criticism", s.105.

oluşturacak şekilde bir araya getirilmesi, Tesniyeci editörün çalışmasıdır. Ayrıca P de müstakil bir kaynak değildir.²³⁶ Whybray ise Tevrat'ı oluşturan kaynakların birbirinden ayırt edilmesi için *dört kaynak teorisinin* başvurduğu kriter ve argümanları yetersiz bulmuştur. Onun Tevrat'ın teşekkülü konusundaki önerisi, bu beş kitabın antik dönemde yaşayan tek bir tarihçinin Tesniyeci Tarihe (Yeşu-II. Krallar) giriş için yazdığı metinler olduğudur. Bu dönemin tarihçileri çelişki ve tutarsızlıkları önemsedikleri için Tevrat'ta birtakım problemler ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.²³⁷

Parçaların telifi teorisi, ilaveler teorisi ve dört kaynak teorisinin her biri, Tevrat'ın teşekkül süreci konusunda farklı açıklamalar getirmiştir. Kullandığı metodoloji ve vardığı sonuçlar itibariyle *dört kaynak teorisi* daha makul gelebilir ancak bu teori *parçaların telifi teorisi* ile *ilaveler teorisinden* bağımsız düşünülmemelidir. Bu teoriler birbirinin devamı niteliğindedir. Tevrat'ın teşekkülünde kaç farklı kaynağın kullanıldığı, bunlardan hangilerinin müstakil bir kaynak olduğu şeklinde birtakım tartışmalar olmakla birlikte Tevrat'ın tek bir yazarın çalışması olmadığı görüşü bütün Kutsal Kitap araştırmacıları tarafından kabul edilmiştir.

Papa XII. Pius, 1943'te ilan ettiği *Divino Afflante Spiritu* papalık genelgesinde Kutsal Kitap'ın kaynakları, yazarları ve yazılış tarihi konusunda yapılacak araştırmalarda *dört kaynak teorisinin* dikkate alınmasını istemiştir. Bu istek Katolik Kilisesi'nin 1968 yılında yayımlanan *Jerome Biblical Commentary* eseriyle hayata geçirilmiştir. Böylece Tevrat'ın farklı yazarların yine farklı kaynaklardan istifade ederek kaleme aldıkları bir metin olduğu şeklindeki görüş resmiyet kazanmıştır. Bununla birlikte Tevrat'ta kullanılan kaynak veya metinlerin kim tarafından, kime, ne zaman ve hangi amaçla yazıldığı gibi sorulara kesin bir cevap verilemediği gibi bu metinlerin sınırları da kesin olarak tespit edilememiştir. Yeni veriler ortaya çıktıkça veya mevcut bilgi ve teoriler farklı bir bakış açısıyla tekrar incelendikçe yeni sonuçlar da elde edilecektir.

²³⁶ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 62-3.

²³⁷ Ernest Nicholson, "The Pentateuch in Recent Research: A Time for Caution", *Congress Volume: Leuven 1989*, J. A. Emerton (Ed.), Leiden 1991, s. 13-6; Viviano, "Source Criticism", s. 52.

İKİNCİ BÖLÜM

TESNİYE KİTABI veya D KAYNAĞI

Eski Ahit'te Hz. Musa'nın yazdığına inanılan beşinci ve son kitap Tesniye'dir. Hz. Musa'nın Arava'da İsrail halkına yaptığı konuşmaların yer aldığı bu kitaba Yahudiler "Devarim" (Sözler, דברים) ismini vermiştir. Bu isim Tesniye'nin Masoretik nüshasının birinci cümlesinde geçen "devarim" kelimesinden gelmektedir.²³⁸ Yahudiler "Devarim"ın yanı sıra Tesniye için "Mişna ha-Tora" (משנה התורה) ismini de kullanmıştır. Bu kitap, Eski Ahit'in (M.Ö. III. y.y.) Grekçe tercümesi olan "Septuagint" (Yetmişler) nüshasında "ikinci şariat" anlamına gelen "Deuteronomion" (Δευτερονόμιον) başlığıyla yer almaktadır. Pek çok Kutsal Kitap araştırmacına göre Yetmişler çevirisindeki bu isim, mütercimlerin Tesniye'deki "mişna ha-tora"²³⁹ ifadesini yanlış anlamalarının bir sonucudur. Onlara göre mütercimler "şariatın kopyası veya tekrarı" anlamına gelen bu ifadeyi "ikinci şariat" (*deuteronomion*) şeklinde tercüme etmiş ve Tesniye'ye de ad olarak kullanmışlardır. Bugün Batı dillerinde yaygın olarak kullanılan "Deuteronomy" ismi de bu Grekçe isimden gelmektedir. Bu isimlendirme, erken dönemden itibaren Hristiyan din adamlarının İbranice yerine Tevrat'ın Grekçe tercümelerini tercih etmelerinin bir sonucudur.²⁴⁰ Bu kitabın Türkçe Kutsal Kitap tercümelerinde kullanılan "Tesniye" ismi ise Arapça'dan (Sifru't-Tesniye, سفر التثنية) alıntıdır. Tesniye'nin yanı sıra Türkçe tercümelerinde "Şariat/Yasa Kitabı", "Yasa'nın Tekrarı" gibi başlıkların da kullanıldığını görmek mümkündür.²⁴¹

Tesniye'nin isimlendirilmesinde Yetmişler çevirisinin etkisi yadsınamaz; ancak mütercimlerin bu kitaba neden "ikinci şariat" ismini verdikleri bir tartışma konusudur. Çünkü mütercimlerin, Tevrat'ın ilk dört kitabını bu metinlerin içeriğini esas almak suretiyle isimlendirirken Tesniye'yi bu yöntemin dışında tutup kitaptaki bir ifadeyi

²³⁸ Bu isimlendirme şekli antik Yakın Doğu toplumlarında yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir.

²³⁹ Tesniye, 17/18.

²⁴⁰ Gerhard von Rad, "Deuteronomy", *IDB*, I, s. 831.

²⁴¹ Kitabı Mukaddes Şirketi'nin 1972 yılında yapmış olduğu *Kitabı Mukaddes* tercümesinde Tesniye kitabı için "Tesniye", 2001 yılında yaptığı *Kutsal Kitap* tercümesinde ise "Yasa'nın Tekrarı" başlığı kullanılmıştır.

referans olarak isimlendirmiş olmaları makul bir durum değildir.²⁴² Fakat Tesniye'ye, Tevrat'ın ilk dört kitabının tekrarı veya özeti anlamında "ikinci şeriat" denildiği düşünülürse, isimlendirme konusundaki bu uyumsuzluk ortadan kalkacaktır. Sonuç olarak Tesniye'ye "ikinci şeriat" isminin verilmesi, ister metinde geçen bir ifadenin yanlış tercüme edilmesinden kaynaklanmış olsun isterse metnin içeriğinin esas alınmasının bir sonucu olsun, Tesniye önceki yasal düzenlemelerin bir "tekrarı" olduğu kadar "ikinci şeriat" şeklinde nitelenecek kadar bu yasal düzenlemelerin farklı bir üslup ve teolojik bütünlük içinde yeniden kaleme alındığı bir metindir.²⁴³

I. Tesniye Kitabının Genel Özellikleri

Tesniye kitabı pek çok açıdan önem arz etmektedir. Özellikle de Yahudi dini literatürünün oluşmasında Tesniye'nin rolü göz ardı edilemez. Hem muhafazakar hem de seküler Kutsal Kitap araştırmacıları Tesniye'yi mabette bulunan şeriat kitabı ile ilişkilendirmişlerdir. Şeriat kitabı ise ilk ortaya çıktığı günden bu yana bütün Yahudiler tarafından kutsal ve otantik kabul edilmiştir. Hatta bu yönüyle Tesniye kitabı için Eski Ahit'in ilk kanonik kitabı da denilebilir.²⁴⁴ Tesniye'den sonra kaleme alınan Yeşu, Hakimler, Samuel ve Krallar kitaplarının, Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar yerine daha çok Tesniye'yi referans almaları da Tesniye'nin bu öneminden kaynaklanmaktadır. Modern Kutsal Kitap araştırmacıları açısından da Tesniye, hem Tevrat'ın hem de Eski Ahit'in tarihi kitaplarının anlaşılmasında ve tarihlendirilmesinde mihenk taşı konumundadır.²⁴⁵

Tevrat'ın ilk dört kitabının aksine Tesniye kitabı içerik, üslup ve yazar açısından incelendiğinde kendi içinde daha tutarlı bir görünüm arz etmektedir. Bu

²⁴² Yetmişler çevirisinde Tevrat'ın oluşturan kitapları konularına göre isimleri şu şekildedir: Tekvin (Γένεσις): Evrenin ve insanın yaratılışı; Çıkış (Ἔξοδος): İsrail'in Mısır'dan çıkışı; Levililer (Λευϊτικόν): kâhinlerin hak ve sorumlulukları; Sayılar (Ἀριθμοί): İsrail halkının sayıma tabi tutulması; Tesniye (Δευτερονόμιον): şeriatın tekrarı. Türkçe Kutsal Kitap tercümelerinde de Eski Ahit'in Yetmişler çevirisindeki bu isimlendirme esas alınmaktadır. Masoretik metinde ise bu beş kitabın isimleri sırasıyla şu şekildedir: Bereşit (בראשית), Şemot (שמות), Vayikra (ויקרא), Bemidbar (במדבר), Devarim (דברים). Ayrıntılı bilgi için bkz: Adele Berlin, Marc Zvi Brettler (Edi.), *The Jewish Study Bible*, Oxford University Press, New York 2004.

²⁴³ Friedrich Bleek, *An Introduction to the Old Testament I*, Bell and Daldy, London 1869, s. 184-6; Schmidt, *Old Testament Introduction*, s. 129-135.

²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Herbert Edward Ryle, *The Canon of the Old Testament*, Macmillan, New York 1892, s. 47-62.

²⁴⁵ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 88.

kitabta önceki metinlerde anlatılan yasal düzenlemeler başta olmak üzere birtakım tarihi öyküler tekrar edilmiş, fakat farklı bir konsepte kaleme alınmıştır.²⁴⁶ Tek bir yazarın çalışmasını andıran Tesniye kitabı, aynı zamanda Eski Ahit’te sistematik bir tanrı inancı geliştirmeyi amaçlayan en önemli metindir. Tesniye yazarının teolojik düşüncesini şu üç başlık altında özetlemek mümkündür: tek tanrı (monoteizm), tek ulus (seçilmiş millet) ve tek kült (ibadetin merkezileştirilmesi). Tesniye’de anlatılan yasal düzenlemelerle tarihi anlatılar bu üç ilke etrafında şekillenmiştir.²⁴⁷

Tesniye yazarı soyut bir monoteist inanç sistemi ile ilgilenmek yerine Tanrı’nın pratik hayattaki rolüne dikkat çekmiştir. Ona göre İsrail halkının düşmüş olduğu durumla ilgilenen tek tanrı Yahve’dir. O, İsrail halkını Mısır’dan çıkartarak bunu ispatlamıştır. İsrail halkı da buna karşılık Yahve’ye sadakatle bağlanıp başka tanrılara asla yönelmemelidir. Karşılıklı yükümlülükler getiren bu sözleşme “ahit”le kayıt altına alınmıştır. İsrail kabileleri arasında kuzey-güney, güçlü-zayıf, dindar-laik ayrımı olmaksızın onları “tek ulus” haline getiren de yine bu ahittir. Halkın birliği de genetik ortaklıktan çok, Tanrı’nın seçimiyle ilgilidir. İsrail milleti, Tanrı’nın “sevgisiyle” seçtiği tek “kutsal” ulustur.²⁴⁸ Tesniye yazarı bölgeler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırarak ibadet konusunda da tekdüzelik istemiştir. Tesniye yazar, sadece bir mabedi meşru kabul ederek festivaller ve diğer ibadetlerde birlik sağlamak istemiştir. İbadetin merkezileştirilmesi, dini birliktelik sağladığı gibi yöneticilerin halk üzerindeki nüfuzunu da artırmıştır.²⁴⁹

Tesniye kitabı, büyük oranda kırk yıllık çöl serüveninin son ayında Hz. Musa’nın Moav ovalarında İsrail halkına yapmış olduğu “şeriat konuşmalarını” konu edinmektedir. Bu metnin yazarı, Hz. Musa’nın şeriat konuşmalarına geçmeden önce anlatacaklarının nerde ve ne zaman gerçekleştiğini açıkladığı bir giriş bölümüyle başlar. Elimizdeki şekliyle Tesniye kitabında, Hz. Musa’nın gerçekleştirdiği üç şeriat

²⁴⁶ Moshe Weinfeld, “Deuteronomy”, *EJ*, V, Macmillan Reference, 2006, s. 613; Samuel R. Driver, “Deuteronomy”, *JE*, IV, Ktav Publishing House, 1901, s. 538.

²⁴⁷ George L. Robinson, “Deuteronomy”, *The International Standard Bible Encyclopedia (ISBE)*, II, The Howard-Severance Company, Chicago 1915, s. 836.

²⁴⁸ Tesniye, 7/6. Aynı ifadelere Çıkış 19/5’te de yer verilmiştir.

²⁴⁹ Barry Bandstra, *Reading The Old Testament*, Cengage Learning, Wadsworth 2008, s. 178-9; Schmidt, *Old Testament Introduction*, s. 129-135.

konusması (1/1-4/43, 4/44-28/68, 29/1-30/20), son ezgisi, İsrail'i kutsaması ve ölümü (31/1-34/12) anlatılmaktadır.

Tesniye'nin ana konusu her ne kadar Hz. Musa'nın şeriat konuşmaları olsa da dikkatlice incelendiğinde bu metnin Tesniye 5-26, 28'de anlatılan "Tesniye yasası" etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu yasal düzenlemeler Tesniye kodu (*Deuteronomic Code*) olarak da bilinmektedir. Tesniye yasası, aslında Ahit yasasının²⁵⁰ tekrarı mahiyetindedir. Pek çok Kutsal Kitap araştırmacısına göre Tesniye 5-11 bu yasal düzenlemenin giriş yazısı, Tesniye 28 ise sonuç kısmını oluşturmaktadır. Tesniye yazarı "bu şeriat"²⁵¹ veya "bu şeriat kitabı"²⁵² gibi ifadeler kullanarak sık sık Tesniye yasasına atıfta bulunur. Yazar, Tevrat'ın diğer kitaplarını "bu şeriat" kapsamının dışında tutmuştur. Tesniye 1/5, 4/8'deki ifadelerden de anlaşılacağı gibi "bu şeriat" Tesniye'de (12-26) anlatılacak olan şeriat ile ilgilidir. Yine Tesniye yazarı, Tesniye 29/1'de de Tesniye yasasıyla (*Horev*) Ahit yasasını (*Sina*) kesin çizgilerle birbirinden ayırmıştır.²⁵³ Tesniye kitabı ana hatlarıyla şu şekilde tasnif edilebilir:

I. Hz. Musa'nın İsrail'e birinci hitabı (1/1-4/43)

Tesniye kitabı, Hz. Musa'nın şeriat konuşması, bu konuşmayı nerde ve ne zaman yaptığı hakkında ayrıntılı bilgilerin verildiği bir giriş bölümüyle (1/1-5) başlar. İsrail'in Mısır'dan Kenan sınırlarına (Moav) gelene kadar çektikleri sıkıntılar, yaptıkları savaşlarla ilgili geçmişin kısa bir değerlendirmesinden sonra (1/6-3/29), Yahve'nin İsrail'in Moav'a kadar gelebilmesindeki rolü, ona itaat ve bağlılığın önemi (4. 1-40) vurgulanır. Bu konuşmanın sonunda Hz. Musa'nın, Şeria Irmağı'nın doğusunda mültecilerin sığınabilecekleri üç kent belirlediği anlatılır (4.41-43).

²⁵⁰ Çıkış, 20-23.

²⁵¹ Tesniye, 1/5; 4/8; 17/18, 19; 27/3, 8, 26; 28/58, 61; 29/29; 31/9, 11, 12, 24; 32/46.

²⁵² Tesniye, 29/21; 30/10; 31/26.

²⁵³ Samuel R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old Testament*, C. Scribner's Sons, New York 1897, s. 72.

II. Hz. Musa'nın İsrail'e ikinci hitabı (4/44-28/68)

Bu konuşmayı Tesniye yasasına giriş (4/44-11/32) ve Tesniye yasası (12/1-26/15) şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.²⁵⁴

a. Tesniye yasasına giriş: Yazar birinci konuşmada olduğu gibi bu konuşmanın da yapıldığı yer ile ilgili giriş mahiyetinde bilgiler verdikten sonra (4/44-49) Çıkış 20'de anlatılan On Emri tekrar (5/1-30) eder. Yazar önceki yasal düzenlemelerin bir özetini sunmakla beraber bu yasal düzenlemeleri kendi döneminin anlayış ve ihtiyacına göre revize etmeyi de ihmal etmemiştir. Çıkış'ta Sina olarak geçen dağın adını Horev olarak güncellemiş, Şabat'ı da yaratılışın yedinci günü ile ilişkilendirmek yerine²⁵⁵ bu günün İsrail'in, Mısır'daki kölelik durumuna düştükten sonra Yahve'nin onları kurtarması anısına kutlanması gerektiğini belirtmiştir.²⁵⁶ Daha sonra Horev'de verilen emirlerin onaylanması (6/1-3), *Şema İsrail* (Dinle Ey İsrail!) duası (6/4-26) anlatılır. Bir iman ikrarı olan Şema İsrail duasıyla her bir Yahudi'nin "bütün yüreğiyle, bütün canıyla, bütün gücüyle Tanrı'yı sevmeleri" istenilir. Devamında vaat edilen toprakların fethi için yapılacak savaşın kuralları, İsrail'in seçilmiş kutsal halk oluşu (7/1-26) anlatılır. İsrail halkını Kenan topraklarının fethedilmesi halinde kibirlenmemeleri konusunda uyarı yazar (8/1-20), altın buzağı meselesinde olduğu gibi İsrail'in dik başlılığına rağmen Tanrı Yahve'nin taş tabletleri ve ahdi yenilediğini (9/1-10/11), onun buyruklarına göre yaşamaları gerektiğini vurgular (10/12-11/32).

b. Tesniye Yasası (12/1-26/15): Tesniye yasası, Ahit yasasının özet tekrarı olmakla beraber birtakım farklılıklar da içermektedir. Tesniye yasasının ilk maddesi olan "ibadetin merkezileşmesi" hükmü bu farklılıkların en önemlisidir (12/1-12). Tesniye yasası, Çıkış ve Levililer'deki çoklu mabet anlayışı yerine merkezi mabet anlayışını benimseyerek bütün kurbanların Yahve'nin seçeceği bir yerde kesilmesini istemiştir. İleride görüleceği üzere, Tesniye kitabının kim tarafından ve ne zaman yazıldığı gibi sorulara verilen cevaplar, Tesniye'nin ibadetin merkezileştirme yasasına

²⁵⁴ Bu ayırım için bkz: Martin Noth, *The Deuteronomistic History*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1991, s. 29-31.

²⁵⁵ Çıkış, 20/11.

²⁵⁶ Tesniye, 5/15.

dayanmaktadır. Bu açıdan, ibadetin merkezi hale getirilmesi son derece önem arz eden bir dini uygulamadır.²⁵⁷

Tesniye yasasında başta Kenanlıların ilahlarına tapınma olmak üzere putperestliğin mutlak surette yasaklandığı ve Yahve'nin emirlerine uyulmasının önemi vurgulanır (12/13-13/19). Yine bu yasada, eti yenilen ve yenilmeyen hayvanlar, yıllık ve üç yıllık öşürler (14/1-29), borçların bağışlanması (*ibra*), kölelere özgürlüklerinin iade edilmesi (15/1-18), ilk doğan erkek hayvanın Tanrı'ya adanması (15/19-23), bayramların ne zaman ve nasıl kutlanması gerektiği hakkında da birtakım kurallar anlatılır.

Yargıçlar (16/18-17/13) ve yöneticilerin (17/14-20) seçilmesi ve sorumlulukları ile ilgili tüzük, Levilili kâhinlerin hakları (18/1-8), gerçek ve sahte peygamberin birbirinden ayırt edilmesi, İsrail'de Musa gibi yeni bir peygamberin müjdelenmesi (18/9-22), adaletin temin edilmesi, şahitler, kısas, kutsal savaş (20/1-20), katili meçhul cinayetlerin diyeti (21/1-9) de Tesniye Yasası'nda ayrıntılı olarak işlenen konular arasındadır. Yine Tesniye Yasası başta aile ve ceza hukuku (21/10-25/19) olmak üzere diğer konularda da pek çok yasa içermektedir. Tesniye yazarı, ilk mahsul ve üç yıllık öşürle ilgili kuralları (26/1-15) da belirledikten sonra Hz. Musa'nın ikinci konuşmasının sonunda ahdin karşılıklı yükümlülüklerini özetler (26/16-19). Bu konuşmanın önemli bir özelliği de yasanın (Tesniye) taşlara yazılması gerektiğini ve emirlerine uymayanların da lanetlendiğini anlatmasıdır (27/1-26). Yazar daha sonra Yahve'ye itaatın bereket, itaatsizliğin ise lanet getireceğini de belirterek ikinci konuşmasına son verir (28/1-68).²⁵⁸

²⁵⁷ Bkz: Ernest Nicholson, "The Centralisation of the Cult in Deuteronomy", *Vetus Testamentum*, Vol. 13, No: 4, 1963, s. 380-89.

²⁵⁸ Tesniye 28. babın son ayeti konusunda Tevrat nüshaları arasında farklılık vardır. Tesniye 28, Yetmişler çevirisi ile Masoretik metinde 69 ayetten oluşmaktadır. Yetmişler çevirisi için bkz: <http://www.ellopos.net/elpenor/greek-texts/septuagint/chapter.asp?book=5&page=28>, 25. 03. 2017. Tevrat'ın Latince tercümesi olan Vulgate nüshasında ise bu bölümde 68. ayet bulunmaktadır. St. Jerome Vulgate tercümesinde bu ayeti 29. babın ilk cümlesine ilave etmiştir. Türkçe kutsal kitap tercümelerinde de bu cümle 29. bapta yer almaktadır. İlgili cümle şöyledir: "Rabbin İsraililerle Horev Dağı'nda yaptığı antlaşmaya ek olarak, Moav'da Hz. Musa'ya onlarla yapmayı buyurduğu antlaşmanın sözleri bunlardır." Bkz: http://vulgate.org/ot/deuteronomy_28.htm, 25. 03. 2017; King James Bible versiyonu ve New Revised Standard Version (NRSV) nüshasında da bu bölüm 68.'inci ayetle son bulmaktadır. Bkz: <http://www.biblestudytools.com/nrs/deuteronomy/28.html>; <https://www.kingjamesbibleonline.org/Deuteronomy-Chapter-28/>, 25. 03. 2017.

III. Hz. Musa'nın üçüncü hitabı

Tesniye yazarı Hz. Musa'nın bu konuşmasında Horev (Sina) ile Moav arasında doğrudan bir ilişki kurmak ister (29/1). Daha sonra giriş kısmında Mısır'dan çıkış ve ahit hatırlatılır (29/2-9). Yazar, ahde uyulmaması halinde İsrail halkının başına çeşitli bela ve musibetlerin geleceğini (29/10-29) anlatır. Fakat bu musibetlerden kurtuluşun formülünü de verir: bütün canınla, bütün yüreğinle Tanrı'nın emirlerine uyacaksın (30/1-10). Yazar anlatılan yasaların ulaşılabilir ve uygulamasının kolay olduğunu teyit ettikten sonra artık İsrail halkının (30/11-14) iyilik (yaşam) ve kötülük (ölüm) arasında bir tercih (30/15-20) yapmaları gerektiğini belirtir.

IV. Hz. Musa'nın son günleri ve vefatı (31/1-34/12)

Tesniye yazarı bu bölümde Çıkış ve Sayılar'da yer almamasına rağmen Hz. Musa'nın ölümü de dâhil olmak üzere onun son günlerine dair birtakım bilgiler verir. Hz. Musa, ölümünün yaklaşması üzerine yerine Yeşu'yu tayin eder ve yasayı (şeriat) yazıp ahit sandığını taşıyan Levililere verir (31/1-29). Tesniye yazarı, Hz. Musa'nın, ölümüne yakın İsrail halkına bir ezgi okuduğunu (31/30-32/47), kendi ölüm haberini aldıktan sonra (32/48-52) halkını kutsadığını (33/1-29) anlattıktan sonra Hz. Musa'nın ölüm öyküsüne geçer. Buna göre Hz. Musa, İsrail atalarına vaat edilen toprakları görmek için çıktığı Nevo dağında yüz yirmi yaşındayken ölür. Yerine Nun oğlu Yeşu geçer. Tesniye yazarı, Hz. Musa'nın ölümünü anlattıktan sonra ilginç bir şekilde 18/9-22'de müjdelediği "Musa gibi Rabbin (Yahve) yüz yüze görüştüğü" bir peygamberin, İsrail'de bir daha çıkmadığını belirtmiştir (34/1-12). Bu aynı zamanda Tesniye kitabının da sonucu olmuştur.²⁵⁹

İlk dört kitapta Hz. Musa, Tanrı'nın sözlerini İsrail halkına ulaştıran bir aracı iken Tesniye'de hitap doğrudan Hz. Musa'ya aittir. Tesniye'nin girişinden itibaren anlatılanların, Hz. Musa'nın İsrail halkına anlattığı şeriat olduğu ifade edilmiştir. Tesniye yazarı son derece açık, sade ve akıcı bir dil kullanarak bu metni kaleme

²⁵⁹ Ayrıntılı analiz için bkz: Patrick D. Miller, *Deuteronomy: Interpretation: A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, John Knox Press, Louisville 1990; George Adam Smith, *The Book of Deuteronomy*, Cambridge University Press, Cambridge 1950, s. X-XVIII; Robinson, "Deuteronomy", *ISBE*, II, s. 835-36.

almıştır. Yazar, metin boyunca okuyucunun ilgisini çeken ifade kalıplarını tekrar etmiştir. Bu tekrarlar metne “farklılık” kattığı gibi yazarın karakteristik düşüncesini de somutlaştıran bir unsur haline gelmiştir.²⁶⁰ Bununla birlikte yazar monotonluğa düşmemiş, sürekli canlılığını koruyan bir dil kullanmayı başarmıştır. Tesniye yazarı metnin akıcılığını bozmadan pek çok farklı fiil ve sıfatı²⁶¹ son derece etkili bir şekilde aynı cümle içinde kullanmıştır.²⁶² “Putperestliğin yasaklanması, mutlak monoteizmin savunulması, ibadetin merkezileştirilmesi, İsrail’in seçilmişliği, şeriat ve ahde bağlılık ile vaat edilen topraklar” yazarın kullandığı dili şekillendiren temel teolojik konulardır.²⁶³

II. Tesniye Kitabının Yazılış Tarihi, Kaynakları, Yazarı ve Sonraki Yazarlar Üzerindeki Etkisi

A. Tesniye Kitabının Yazılış Tarihi

Geleneksel Yahudi ve Hristiyan inancına göre Hz. Musa, ölümüne yakın bir zamanda Tesniye'yi kaleme almıştır. Ancak modern dönem Kutsal Kitap araştırmacıları birtakım metin içi ve metin dışı delillerden hareketle Tesniye'nin Hz. Musa'ya ait olmadığını, ondan yüzyıllar sonra yazıldığını ileri sürmüşlerdir. Her iki tarafın ortak noktası ise Kral Yoşia döneminde mabette bulunan *şeriat kitabının*²⁶⁴ Tesniye kitabıyla ilişkilendirilmesidir. İlk dönem Kilise Babaları arasında da yaygın olan bu görüş, ilk defa St. Jerome (M.S. IV. y.y.) tarafından dile getirilmiştir. St. Jerome'dan on iki asır sonra Hobbes da *şeriat kitabını* Tesniye ile ilişkilendirmiştir. Ancak Hobbes, mabette bulunan metni, Tesniye yasası (12-26, 28) ile sınırlı tutmuştur. De Wette'nin öncülüğünü yaptığı ve günümüzde de yaygın olarak kabul edilen görüşe göre ise Kâtip Şafan'ın Kral Yoşia'ya okuduğu *şeriat kitabı* Tesniye'dir, fakat bu metnin Hz. Musa ile ilişkilendirilmesi bir hatadır.²⁶⁵ Sonuç olarak Tesniye'nin ne zaman yazıldığı sorusunun yanıtı, mabette bulunan *şeriat kitabının* neler içerdiği ve Tesniye ile olan ilişkisinde

²⁶⁰ Driver, “Deuteronomy”, JE, IV, s. 542.

²⁶¹ Tesniye, 4/9; 4/34; 6/7; 9/7; 10/17; 11/1; 10/12.

²⁶² George Dahl, “The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy”, *Journal of Biblical Literature (JBL)*, Vol. 47, No. 3/4, 1928, s. 371-2.

²⁶³ Moshe Weinfeld, *Deuteronomy an the Deuteronomistic School*, Eisenbrauns, Winona Lake 1992, s. 1-3.

²⁶⁴ II. Krallar, 22-23.

²⁶⁵ Smith, *The Book of Deuteronomy*, s. XLIII; Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 141-2.

gizlidir. Olası bir tespit sadece Tesniye ile sınırlı kalmayacak, Tevrat'ın yazımında da kullanıldığı varsayılan diğer kaynakların tarihlendirilmesi konusunda mihenk taşı olacaktır.²⁶⁶

II. Krallar 22-23'te anlatıldığı kadarıyla Yoşia sekiz yaşında kral olur ve krallığının on sekizinci yılında Kâtip Şafan ile baş kâhin Hilkiya'yı mabedin onarılması için görevlendirir. Kâhin Hilkiya mabedin onarımı sırasında tesadüfen *şeriat kitabını* bulup Kâtip Şafan'a verir ve o da okur. Daha sonra Şafan, bulunan bu metni Kral Yoşia'ya götürür ve onun huzurunda tekrar okur. Kral kendisine okunan *şeriat kitabından* öylesine etkilenir ki üstünü başını yırtmaktan kendini alıkoyamaz. Yoşia, *şeriat kitabında* yazılanlar hakkında bilgi almak için kadın peygamber Hulda'ya adamlarını gönderir ve şu cevabı alır: Yazılanlar doğrudur ancak elbiselerini yırtacak kadar Tanrı'dan korkmana karşılık Tanrı, sana ve halkına göndermekte olduğu bela ve musibetleri bir dönem daha ertelemiştir. Daha sonra Yoşia bütün İsrail halkını Yeruşalim'de toplar ve bulunan kitabın sözlerini herkesin huzurunda bir daha okutur. Sonunda Kral Yoşia, Tanrı'nın kanunlarını bütün "yürek ve canlarıyla" yerine getireceklerine dair halkıyla bir ahit yapar. Bunun üzerine Yoşia birtakım dini reformlar yapmaya başlar. Bulunan *şeriat kitabının* Tesniye ile ilişkilendirilmesinin başlıca sebebi de Yoşia'nın başlattığı dini reformların Tesniye kitabının yasalarıyla paralellik arz etmesi ve bu iki kitabın dil, üslup ve teolojik yönden benzer nitelikler taşımasıdır.²⁶⁷

Tesniye ve mabette bulunan *şeriat kitabı* arasındaki önemli benzerlikler şöyle özetlenebilir:

(i.) "Şeriat kitabı"na Tevrat'ın ilk dört kitabında hiç atıfta bulunulmazken bu ifade, Tesniye'de sık sık kullanılmıştır. Tesniye'de kullanılan "şeriat" veya "şeriat kitabı" kavramları ise sadece Tesniye ile sınırlı tutulmuştur. Çünkü Tesniye'nin yazarı, Musa'nın ilk konuşmasından itibaren Tesniye'de anlatacaklarının Musa'nın şeriatı

²⁶⁶ Rudolf Smend, *From Astruc to Zimmerli Old Testament Scholarship in Three Centuries*, Mohr Siebeck, Tübingen 2007, s. 48.

²⁶⁷ George F. Moore, "Deuteronomy", *EB*, I, Macmillan Company, New York 1899, s. 1079-1080; Anthony Phillips, *Deuteronomy*, Cambridge University Press, Cambridge 1973, s. 2.

olduğunu,²⁶⁸ kitabın sonuna doğru da Musa'nın, anlatılan "bu şeriatı" yazdığını açıkça belirtir.²⁶⁹ Bu hassasiyetle hareket eden yazar, Tesniye'de anlatılan yasalar ile daha önce Hz. Musa'ya verilen yasalar arasında ayırım yapmayı da ihmal etmemiştir.²⁷⁰ Tesniye kitabında şeriat ile ilgili kullanılan ifadeler bir araya getirildiğinde sonuç son derece açıktır: "Bu şeriat"²⁷¹ veya "bu kitap",²⁷² -yani Tesniye- Hz. Musa'nın İsraililer'e anlattığı "şeriat"tır.²⁷³ Daha da önemlisi Krallar kitaplarının yazarının "şeriat" diye bahsettiği veya alıntı yaptığı pasajlar çoğunlukla Tesniye kitabındaki bölümlerdir. Kralın uyması gereken kurallar (I. Krallar 2/3, Tesniye 17/18-20), çocuk ve babanın birbirinin günahından sorumlu tutulmayacağı (II. Krallar 14/6, Tesniye 24/16), Ahit sandığında sadece taş levhaların olduğu (I. Krallar 8/9, Tesniye 10/5), İsrail'in Mısır'dan çıkışı ve seçilmişliği (I. Krallar 8/53, Tesniye 4/20) bu bölümlerden bazılarıdır. Dolayısıyla Krallar kitaplarının yazarı, "Musa'nın şeriatı" veya "şeriat kitabı" şeklindeki ifadelerle Tesniye'deki yasalara atıfta bulunuyorsa mabette bulunan metne "şeriat kitabı" derken de Tesniye yasalarını kast etmiş olmalıdır.

(ii.) Kral Yoşia *şeriat kitabının* bulunmasından sonra putların yasaklanması, dikili taşların yıkılması (Baal ve Aşera), ibadetin merkezileştirilmesi ve buna bağlı olarak Fısıh bayramının Yeruşalim'de kutlanması gibi birtakım dini reformlar başlatmıştır. Kral Yoşia dindar bir şahsiyet²⁷⁴ olarak takdim edildiğine göre onun, bu uygulamaların yeni bir şey olmadığını, unutilan veya uygulanmayan birtakım dini ilkelere dayandığını açıklaması gerekiyordu. Kral Yoşia, bunu da ancak Tesniye ile açıklayabilirdi. Çünkü Tesniye, Yoşia'nın dini reformlarına dayanak teşkil edebilecek teolojik alt yapıya sahip Tevrat'taki tek kitaptır.²⁷⁵

(iii.) II. Krallar 23'de anlatılan putperest inançlardan biri de ay kültüdür. Bu sapkın inanç Tesniye'den önceki metinlerde yer almazken Tesniye'nin de yasakları

²⁶⁸ Tesniye, 1/1-5.

²⁶⁹ Tesniye, 31/24-26.

²⁷⁰ Tesniye, 29/1.

²⁷¹ Tesniye, 1/5; 4/8; 17/18, 19; 27/3, 8, 26; 28/58, 61; 29/29; 30/10; 31/9, 11, 12, 24-26; 32/46; 33/4.

²⁷² Tesniye, 29/20, 27.

²⁷³ Tesniye, 4/44.

²⁷⁴ II. Krallar, 22/2.

²⁷⁵ L. W. Batten, "The Origin and Character of Deuteronomy", *The Biblical World*, Vol. 11, No. 4, 1898, s. 248.

arasında zikredilmiştir.²⁷⁶ Bununla birlikte ilk dönem monarşinin anlatıldığı Hâkimler, Samuel (I-II) ve I. Krallar gibi metinlerde putperest inançlar anlatılırken ay kültüne değinilmemiştir. Bu inanç şekli ilk olarak II. Krallar kitabında Kral Ahaz ve Manasse dönemi anlatılırken karşımıza çıkmaktadır.²⁷⁷ Aynı şey Tesniye kitabında da yer aldığına göre hem II. Krallar hem de Tesniye kitabı M.Ö. VIII. yüzyıldan önce kaleme alınmış olamaz.²⁷⁸

(iv.) Çıkış kitabına göre Fısıh bayramı evde de kutlanılabılırken,²⁷⁹ Tesniye’de bu bayramın Tanrı’nın seçeceği bir mabette kutlanması gerektiği belirtilmiştir. Kral Yoşia da *şeriat kitabını* adres göstererek Fısıh bayramının Yeruşalim’de kutlanacağını ilan eder. Bu öykünün yazarı, İsrail tarihinde Hâkimler döneminden bu yana böyle bir Fısıh bayramı kutlaması yapılmadığını da ayrıca belirtmiştir.²⁸⁰ Her ne kadar mabedin adı zikredilmemiş olsa da kurban ve sunu ritüellerinin Tanrı’nın seçeceği “tek bir mabedde” gerçekleştirilmesi uygulaması Tesniye’nin getirdiği bir yeniliktir.²⁸¹ Kral Yoşia’nın Fısıh bayramı kutlamalarını Yeruşalim’e taşınması yeni bir şey değilse, yani *şeriat kitabındaki* dini emirlerden biriye, böyle bir uygulamayı Tesniye dışında Tevrat’taki herhangi bir metinle açıklamak mümkün değildir.

(v.) Tesniye kitabında İsrail halkının “bütün yüreğiyle, bütün canıyla, bütün gücüyle” Tanrı’yı sevmesi emredilmektedir.²⁸² İlk defa Tesniye’de ortaya çıkan “sevgi” temelli din anlayışını II. Krallar’da da görmek mümkündür.²⁸³ II. Krallar 23/25’te Yoşia “candan, yürekten ve bütün gücüyle” Tanrı’ya yönelen tek kral olarak takdim edilir.²⁸⁴ Yine Kral Yoşia ile İsrail halkı, *şeriat kitabı* bulunduktan sonra yaptıkları ahitte Tanrı’nın bütün emir ve yasaklarını “candan ve yürekten” yerine getireceklerine dair söz verirler.²⁸⁵ Bu da Tanrı’ya sevgiyle bağlı kalınmasını isteyen Tesniye kitabının üslup ve teolojik anlayışını yansıtır.

²⁷⁶ Tesniye, 4/19; 17/3.

²⁷⁷ II. Krallar, 21/1-6; 23/11.

²⁷⁸ Driver, *An Introduction*, s. 88.

²⁷⁹ Çıkış, 12.

²⁸⁰ II. Krallar, 23/21-23.

²⁸¹ Tesniye, 12/1-8.

²⁸² Tesniye, 6/4-9; 13/3.

²⁸³ Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 84.

²⁸⁴ II. Krallar, 23/25.

²⁸⁵ II. Krallar, 23/1-3.

(vi.) Tesniye kitabında medyum, falcı ve büyücülerin Tanrı adına konuşmaları yasaklanmış ve bunların yerine insanların peygamberlere danışmaları emredilmiştir.²⁸⁶ Kral Yoşia da *şeriat kitabının* yasalarını yerine getirmek amacıyla bütün cincileri, sihirbaz ve büyücülerini ortadan kaldırmıştır.²⁸⁷ Ayrıca Yoşia'nın, falcı ve büyücüler yerine peygamber Hulda'ya danışarak²⁸⁸ Tesniye'deki ikinci isteği de yerine getirdiği anlaşılmaktadır.²⁸⁹

Bütün bunlara rağmen Yoşia'nın dini reformlarına ilham kaynağı olan *şeriat kitabındaki* hükümlerin sadece Tesniye'de yer aldığı söylenemez. Dağınık olmakla beraber bu hükümlerin benzerlerini Tevrat'ın önceki kitaplarında da görmek mümkündür. Ancak unutulmamalıdır ki; Kral Yoşia bütün dini reformlarını *şeriat kitabına* dayandırmış ve bu *şeriat kitabı* da *yıllık bayramlar, büyücü ve sihirbazlar* ile ilgili bir takım hükümler içerdiği gibi, *ibadetin merkezileştirilmesi ve ay kültüne* de yer vermiştir. İşte bu dört konudaki yasal düzenlemelerin bir arada verildiği tek kitap Tesniye'dir. Yine de *şeriat kitabının* bugünkü Tesniye olduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü mabette bulunan *şeriat kitabı* aynı gün içinde birkaç defa okunabilmiş ve dinleyenler de kısa sürede anlayabilmiştir.²⁹⁰ Dolayısıyla *şeriat kitabı* bugünkü Tesniye kitabından daha kısa ve daha sade bir metin olmalıdır.²⁹¹ Fakat şu bir gerçektir ki bulunan kitap, Tanrı'nın sözlerini içeren bir metin olarak algılanmıştır. Nitekim bütün İsrail halkı *şeriat kitabının* kutsallığı ve otantikliğini sorgulamaksızın kabul etmiştir.²⁹²

Şeriat kitabının neler içerdiğini kesin olarak tespit etmek mümkün olmasa da genel özellikleri dikkate alındığında bu metnin Tesniye kitabı, en azından Tesniye yasasıyla (12-26, 28) paralellik arz ettiği aşîkârdır. *Şeriat kitabı*, özellikle de merkezi mabet, yüksek yerlerin yasaklanması (yerel mabetler), Fısıh bayramı, putperest inançlarla mücadele gibi konularda Tesniye yasasına benzer hükümler içermektedir.²⁹³

²⁸⁶ Tesniye, 18/14-22.

²⁸⁷ II. Krallar, 23/24.

²⁸⁸ II. Krallar, 22/14.

²⁸⁹ Tremper Longman, Raymond B. Dillard, *An Introduction to the Old Testament*, Zondervan, Michigan 2006, s. 106.

²⁹⁰ II. Krallar, 22/8, 10, 13-15.

²⁹¹ L. W. Batten, "The Origin and Character of Deuteronomy", s. 248-9; William Edward Addis, *The Documents of the Hexateuch I*, David Nutt, London 1893, s. LXXIV-LXXVI.

²⁹² Ryle, *The Canon of the Old Testament*, s. 48-9.

²⁹³ Van Seters, *The Pentateuch*, s. 97-9; Moore, "Deuteronomy", *EB*, I, s. 1081.

Öyle anlaşılıyor ki Kral Yoşia'ya okunan *şeriat kitabı* sadece birtakım hükümler içermiyordu. Bu kitapta, aynı zamanda yasaların kaynağı, nerede yazıldığı, bu yasalara itaat ve itaatsizliğin karşılığında ne tür ceza ve mükafatların verileceğinin açıklandığı birer giriş ve sonuç bölümü de vardı. Nitekim Ahit yasası, Kutsiyet yasası, Tesniye yasası da bu düzene göre (giriş, temel yasalar ve sonuç) kaleme alınmıştır.²⁹⁴

Tesniye, *şeriat kitabının* sadece yasalarıyla ilgili değil sonuç kısmı hakkında da önemli ipuçları içermektedir. Öyküde anlatıldığı kadarıyla Yoşia, *şeriat kitabı* kendisine okununca ağlamış ve elbiselerini yırtmıştır. Onun böyle bir tepki vermesinin sebebini anlamak için Tesniye 27-28'e bakmak gerekir. Çünkü Tesniye 27-28'de İsrail halkının Tanrı'nın emirlerine uymamaları halinde başlarına gelecek felaketler anlatılır. Kral Yoşia, İsrail halkının içinde bulunduğu durumun, *şeriat kitabında* tasvir edilen felaketlerin habercisi olduğunu fark edince korkuya kapılıp elbiselerini yırtmış olmalıdır. Nitekim peygamber Hulda da *şeriat kitabını* okuyunca Tesniye 27-28'dekilere benzer felaketlerin geleceği bilgisini doğrulamıştır.²⁹⁵ Yoşia'nın elbiselerini yırtmasını, kaybolan "şeriat kitabı"nın yeniden bulunmasından dolayı hissettiği sevincin bir göstergesi olarak açıklamak ise pek mantıklı görünmemektedir.²⁹⁶ Çünkü Yoşia'ya kadar İsrail tarihinde *şeriat kitabı* mefhumuna rastlanılmamaktadır. İsrail halkı böyle bir kitabın varlığından ilk defa Yoşia döneminde haberdar olabilmiştir.²⁹⁷ Dolayısıyla bilinmeyen bir şeye bu ölçüde sevgi gösterilmesi anlaşılır bir durum değildir. Ayrıca Yakınoğu toplumlarında elbise yırtmak, sevincin değil çekilen acının tezahürüdür.²⁹⁸

Kutsal Kitap araştırmacıları, yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü Tesniye kitabının, en azından Tesniye yasasının Yoşia'nın krallığının on sekizinci yılında (M.Ö. 621) mabette bulunan *şeriat kitabı* olduğu konusunda hemfikirdirler. Onların ihtilaf ettikleri konu orijinal Tesniye'nin bir diğer ifadeyle *şeriat kitabının* ne zaman kaleme alındığıdır. Çünkü Tesniye kitabı erken dönem İsrail tarihine ait birtakım öykü ve yasal

²⁹⁴ Smith, *The Book of Deuteronomy*, s. XCIV-XCV.

²⁹⁵ II. Krallar, 22/15-20.

²⁹⁶ Weinfeld, "Deuteronomy", *EJ*, V, s. 616; Longman, Dillard, *An Introduction to the Old Testament*, s. 106.

²⁹⁷ Julius Wellhausen, *Sketch of The History of Israel and Judah*, Adam and Charles Black, London 1891, s. 17-18; W. M. L. de Wette, *A Critical and Historical Introduction to the Canonical Scriptures of the Old Testament II*, D. Appleton & Company, New York 1864, s. 152-57.

²⁹⁸ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 141-2.

düzenlemelere yer verdiği gibi güncel bilgiler de içermektedir. Hz. Musa'nın ölümü,²⁹⁹ Hz. Musa'nın sonraki peygamberlerle mukayese edilmesi,³⁰⁰ Hz. Musa gibi bir peygamberin önce müjdelenmesi, fakat sonra beklenen bu peygamberin gelmediği bilgisi,³⁰¹ merkezi mabet gibi yeni uygulamalar³⁰² bunlardan bazılarıdır. Tesniye'nin Hz. Musa'nın kaleminden çıkan bir metin olduğuna inananlar için Tesniye'nin ne zaman yazıldığı gibi bir problem söz konusu değildir. Fakat Tesniye'nin Hz. Musa'ya ait olamayacağını savunan araştırmacılar için bu metnin ne zaman yazıldığı önemli bir sorundur. Tesniye'nin yazılış tarihi ile ilgili pek çok farklı görüş öne sürülmüş olsa da bunları *sürgün öncesi* ve *sürgün sonrası* olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür.³⁰³

1. Sürgün Öncesi (M.Ö. VII. yüzyıl)

Tesniye'yi sürgün öncesine yerleştiren araştırmacıların çıkış noktası mabette bulunan *şeriat kitabının* Tesniye ile olan benzerliğidir. Bu görüşün mimarı W. M. de Wette'dir (1780-1849). De Wette, "*Dissertatio critico-exegetica qua Deuteronomium a prioribus Pentateuchi libris diversum, alius cuiusdam recentioris auctoris opus esse monstratur*"³⁰⁴ isimli doktora tezinde Tesniye'nin pek çok açıdan Tevrat'ın önceki kitaplarından farklı olduğu, Sayılar kitabında tamamlanan Hz. Musa'nın şeriatının Tesniye'de farklı bir üslupla yeniden kaleme alındığı gerekçesiyle Tesniye'nin farklı bir yazara ait olduğunu ileri sürmüştür.³⁰⁵ Ona göre Tesniye'nin en önemli yasası kültün merkezileştirilmesidir. Bu yönüyle Tesniye, kurbanların farklı yerlerde kesilmesine izin veren Çıkış 20 ile çelişirken, sunuların buluşma çadırına (mişkan) getirilmesini emreden Levililer 17'ye ise kısmen daha yakındır. Fakat kullanılan dil-üslup ve mabedin eksikliği, Tesniye'nin Levililer'den (P) de sonra kaleme alındığını göstermektedir.

²⁹⁹ Tesniye, 34/1-5.

³⁰⁰ Tesniye, 34/10.

³⁰¹ Tesniye, 18/9-22; 34/10.

³⁰² Tesniye, 12.

³⁰³ Smith, *The Book of Deuteronomy*, s. XCIV; Benno Jacob, "Deuteronomy", *JE*, IV, s. 544-5.

³⁰⁴ Eugene H. Merrill, "Deuteronomy and de Wette: A Fresh Look at a Fallacious Premise", *Journal for the Evangelical of the Old Testament*, Vol. 1 No. 1, 2012, s. 26.

³⁰⁵ Thomas Römer, "Higher Criticism", Magne Saebö (Ed.), *Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation III*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2013, s. 395-6.

Tesniye'nin Tevrat'a eklenen son metin olduğu kanaatinde olan De Wette,³⁰⁶ bu kitabın ne zaman yazıldığıyla ilgili daha spesifik bir tarih belirlemek istemiştir. Ona göre *şeriat kitabının* mabette bulunduğu tarih aynı zamanda Tesniye'nin yazıldığı tarihe tekabül etmektedir.³⁰⁷

Tevrat'ı oluşturan metinlerin İsrail tarihindeki gelişmelerden bağımsız olamayacağını düşünen De Wette, Eski Ahit'in tarihi kitaplarıyla Tevrat'ı mukayese ederek kendisinden önceki araştırmacıların gözden kaçırdığı bir ipucu yakalamıştır: *Merkezi mabet uygulaması*. Eski Ahit'te merkezi mabet uygulaması sadece iki metinde geçmektedir: *Tesniye ve II. Krallar (şeriat kitabı)*.³⁰⁸ De Wette'ye göre merkezi mabet uygulamasının İsrail tarihinde ne zaman hayata geçirildiğinin belirlenmesi *şeriat*; yani Tesniye kitabının yazılış tarihinin tespit edilmesi demektir.³⁰⁹

Tesniye öncesi metinlerde kurban ibadetinin farklı mabetlerde yerine getirilmesine izin verilmiş³¹⁰ ve bu uygulama Yeşu'dan I. Krallara kadar devam ettirilmiştir. Hâkimler, Samuel ve Krallar gibi tarihi kitaplarda Saul, Davut ve Süleyman'ın da pek çok yerel mabette (Şilo, Beytel, Gilgal, Şekem) kurban kestikleri, dolayısıyla çoklu mabet anlayışını sürdürdükleri anlatılmaktadır.³¹¹ Tesniye kitabında ise kültün merkezileştirilmesine bağlı olarak kurbanların tek bir mabette kesilmesi emredilmektedir. Tesniye'nin bu yasası İsrail tarihinde Kral Yoşia'dan önce uygulanmamıştır.³¹² Yoşia'dan önce her ne kadar Kral Hizkiya ibadetin merkezileştirilmesine yönelik bir girişimde bulunmuşsa da başarılı

³⁰⁶ De Wette döneminde Tevrat'ta iki Elohist ve bir Yahvist kaynağın kullanıldığı kabul edilmekteydi. Birinci Elohist yani P hemüz müstakil bir kaynak olarak telakki edilmediği için De Wette Tevrat'taki en son metnin Tesniye oluşunu ileri sürmüştür. En azından Tesniye yasası (12-26, 28) J-E'den sonra Tevrat'a eklenmiş olmalıdır. Ona göre Tevrat'ta kullanılan kaynakların kronolojik sırası şu şekilde olmalıdır: J, E (P ile birlikte) ve D. Bkz: Rogerson, *Old Testament Criticism*, s. 35.

³⁰⁷ John Rogerson, *W. M. L. de Wette: Founder of Modern Biblical Criticism*, Academic Press, Sheffield 1992, s. 39-40; Strachan, "Criticism", *ERE*, IV, s. 316.

³⁰⁸ Tesniye, 12; II. Krallar, 23/21-23.

³⁰⁹ Smend, *From Astruc to Zimmerli*, s. 48.

³¹⁰ Çıkış, 20/24.

³¹¹ Nicholson, *The Pentateuch*, s. 5. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Rogerson, *W. M. L. de Wette*, s. 56-60; Addis, *The Documents of the Hexateuch I*, s. LXXVI-LXXVII.

³¹² De Wette, *Introduction to Old Testament II*, s. 150; R. J. Thompson, *Moses and the Law*, 1997, s. 18.

olamamıştır.³¹³ Kral Yoşia *şeriat kitabının* bulunmasından sonra yerel mabetleri yasaklayarak Yerus alim’de merkezi mabet uygulamasını başlatmıştır. Yoşia ile birlikte Fışış bayramının artık Yerus alim’de kutlanır hale gelmesi de³¹⁴ bunun doğal bir sonucudur.³¹⁵

De Wette’ye göre Tesniye kitabı Hz. Musa dönemine ait bir metin olsaydı, Kral Yoşia’dan önceki kralların hepsi olmasa da; en azından birkaçının ibadeti merkezileştirmeleri gerekirdi. Ancak II. Krallar 23/22’deki ifadelere göre “ne İsrail’de ne de Yahuda’da Kral Yoşia’ya kadar” hiçbir kral bunu yapmamıştır. Dolayısıyla Tesniye’deki merkezi mabet anlayışı Hz. Musa sonrası bir teolojik gelişmeyi yansıtılmaktadır. *Şeriat kitabını* da ele alan De Wette, Kral Yoşia’ya kadar İsrail halkının böyle bir kitabın varlığı bilgisine sahip olmadıkları gibi kitabın ne zaman ve nasıl kaybolduğunu da bilmediklerini belirtmiştir. Hatta De Wette, böyle bir kitabın mabede hiç girmediğini savunmuştur. Nitekim Hz. Musa dönemi İsrail tarihinin anlatıldığı Tekvin-Sayılar’da bu kitaba hiç değinilmemiş, Kral Süleyman döneminde açılan ahit sandığından da taş tabletler dışında bir Şey ıkmamıştır.³¹⁶ Dolayısıyla *şeriat kitabı*, kaybolduktan sonra bulunan bir metinden çok, ilk defa kaleme alınan bir metindir.³¹⁷ Mabette bulunduğuna dair öykü ise bir aldatmacadan ibarettir.³¹⁸

Bu tespitlerden sonra De Wette, Tesniye kitabının M. . VII. yüzyılda yazıldığı sonucuna varmıştır. Ona göre bu kitap Kral Yoşia’nın (M. . 642-609) dini ve politik amaçları doğrultusunda kaleme alınan bir metin olmalıdır.³¹⁹ De Wette’nin bu görüşü birkaç k uk değişiklik dışında pek çok Kutsal Kitap araştırmacısı tarafından kabul görmüştür.³²⁰ Vaihinger ve König, *şeriat kitabının* Kral Hizkiya (M. . 715-687); Ewald, Riehm, W. R. Smith, Wildeboer, Kautzsch,

³¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Nicholson, "The Centralisation of the Cult in Deuteronomy", s. 383-86; Friedman, *Kitabı Mukaddes’i Kim Yazdı?*, s. 127-35.

³¹⁴ II. Krallar, 23/21-23.

³¹⁵ Merrill, "Deuteronomy and de Wette", s. 26-9.

³¹⁶ I. Krallar, 8/9.

³¹⁷ Harvey, Halpern, "W.M.L. de Wette’s "Dissertatio Critica ...", s. 60-64.

³¹⁸ Friedman, *Kitabı Mukaddes’i Kim Yazdı?*, s. 142.

³¹⁹ Merrill, "Deuteronomy and de Wette" s. 26.

³²⁰ Dahl, "The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy", s. 361; Smend, *From Astruc to Zimmerli*, s. 48.

Kittel, Dernier, Valeton gibi araştırmacılar ise putperestliğin revaçta olduğu Kral Manasse (M.Ö. 692-642) döneminde kaleme alınan bir metin olduğunu savunmuşlardır. Bleek, George, Vatke, Graf, Wellhausen, Kuenen, Dillmann, Cornill, Stade, Reuss, G. A. Smith gibi araştırmacılar ise Tesniye'yi Kral Yoşia (M.Ö. 640-609) dönemine yerleştirmişlerdir. Çağdaş araştırmacılar da Tesniye'nin Kral Yoşia'nın dini reformlarının bir parçası olduğu görüşünü kabul etmektedir. Sonuç olarak Tesniye ister Hizkiya, ister Manasse, ya da Yoşia döneminde kaleme alınmış olsun M.Ö. VII. yüzyıla ait bir metindir.³²¹ Bu araştırmacıların gerekçeleri şunlardır:

(i). Tevrat'ta dört temel yasal düzenleme yer almaktadır. Bunlar Ahit yasası (JE)³²², Kutsiyet yasası (H)³²³, Tesniye yasası (D)³²⁴ ve bunların dışında kalan hükümleri içeren Kâhinler yasasıdır (P). Kutsal Kitap araştırmacıları Ahit yasasının (JE) Tesniye yasasının temelini oluşturduğu konusunda hemfikirdirler. Tesniye yazarı, kendi metnini oluştururken biri kuzey kökenli (E) diğerü güney kökenli (J) olan iki farklı metin yerine, çelişki ve tekrarlardan arındırılmış JE metnini kullanmış ve aynı zamanda P'ye yer vermemiştir.³²⁵ Datan ve Aviram kıssası buna en güzel örnektir. J ve P kaynağına ait bilgilerin birlikte kullanıldığı bu öykü Sayılar 16'da ayrıntılı, Tesniye 11/6'da ise kısaca anlatılmaktadır. J'ye ait öyküde sadece Datan ve Aviram ismi kullanılırken, P'nin yazarı son derece önemli bir figür olan Korah'ı da öyküye ilave etmiştir. Tesniye'nin yazarı da Korah ismine yer vermediğine göre Tesniye kaleme alınırken JE ile P metni henüz kombine edilmemiştir. Aksi takdirde Tesniye yazarının, Sayılar'da anlatılan şekliyle Korah gibi önemli bir karakteri neden bu öykünün dışında tuttuğunu başka bir gerekçeyle açıklamak zor görünmektedir.³²⁶ Dolayısıyla D, P'den önce kaleme alınmış olmalıdır. J-E'nin bir araya getirilmesi ise M.Ö. 722'den sonradır. Bu tarihte Asurlular, Kuzey İsrail Krallığı'na son vermiş ve kuzeyde yaşayan İsraililer güneye göç etmek zorunda kalmışlardır. Kuzeyden gelen yazar ve peygamberlerin yanlarında getirdikleri

³²¹ Jacob, , "Deuteronomy", *JE*, IV, s. 544-5.

³²² Çıkış, 21-23.

³²³ Levililer, 17-26.

³²⁴ Tesniye, 12-26, 28.

³²⁵ Samuel R. Driver, "Deuteronomy", *JE*, IV, s. 540.

³²⁶ Moore, "Deuteronomy", *EB*, I, s. 1083.

Elohîst metinle Yahvist metin kombine edilmiş ve JE derlemesi ortaya çıkmıştır. D'nin P'den alıntı yapmamasına karşın P'nin D'yi varsaydığı da bilindiğine göre D, JE derlemesi ile P arasında kaleme alınmış olmalıdır. Bu da Tesniye yasasının en erken M.Ö. VIII. yüzyılın sonunda veya VII. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı anlamına gelmektedir.³²⁷

(ii). Amos, Hoşea ve İşaya gibi sekizinci yüzyılda yaşamış olan peygamberlerin kitaplarında Tesniye'nin izine rastlanılmazken, yedinci yüzyıl ve sonrasında ait Yeremya, Ezra, Nehemya gibi kitaplarda ise Tesniye'nin etkisi son derece açıktır. Özellikle de Yeremya kitabının hemen hemen her cümlesinde Tesniye'nin etkisini görmek mümkündür. Dolayısıyla Tesniye, İşaya ile Yeremya arasında M.Ö. VII. yüzyılda kaleme alınan bir metin olmalıdır. Tesniye, ortaya çıktığı dönemin “din düşüncesi”ni şekillendirdiği gibi bu düşüncenin ifade edileceği “din dili”ni de belirlemiştir.³²⁸

(iii). Hz. Musa (Tekvin-Sayılar) ve erken dönem monarşinin anlatıldığı kitaplarda (Hakimler-I. Krallar) ay kültüne değinilmemiştir. Bu inanç şekli ilk olarak II. Krallar'da karşımıza çıkmaktadır. Bu da Asur-İsrail kültür etkileşmesinin bir sonucudur. Ay kültü, Tesniye kitabında da (4/19, 17/3) benzer şekilde anlatılmaktadır. Dolayısıyla hem II. Krallar hem de Tesniye kitabı Hz. Musa'dan sonra en erken Kral Manesse döneminde kaleme alınmıştır.³²⁹

(iv). Ahit yasasındaki kanunlar (JE) göçebe veya henüz daha yeni yerleşik düzene geçmiş bir toplumun hayat tarzını yansıtırken, Tesniye yasası krallık ve yüksek mahkemeler oluşturacak kadar iyi organize olmuş bir toplumun hukuk anlayışını yansıtır. Bu da İsrail'in Filistin'de yerleşik düzene uzun bir süre önce geçtiği anlamına gelmektedir. Nitekim Tesniye'nin yazarı, 34. bölümde Hz. Musa ile ondan sonra gelen peygamberleri mukayese edecek kadar geç bir dönemde yaşadığını ima etmiştir. Üstelik yöneticilerle ilgili anlatılan yasalar İsrail tarihinde

³²⁷ Dahl, “The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy”, s. 367.

³²⁸ Samuel R. Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*, T&T Clark, Edinburgh 1896s. XCI; Weinfeld, “Deuteronomy”, *EJ*, V, s. 615.

³²⁹ Dahl, “The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy”, s. 374; Driver, *An Introduction*, s. 88.

sadece krallığın varlığını değil aynı zamanda bunun acı bir tecrübesini yaşadıklarını da göstermektedir. Tanrı'nın yolundan sapmalarına zemin hazırladığı gerekçesiyle kralların çok sayıda kadınla evlenmeleri, at ve hazine biriktirmeleri yasaklanmıştır.³³⁰

(v). Tesniye kitabında kullanılan zaman ve mekân ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Tesniye yazarı Filistin'in batı yakasında yaşayan biri olmalıdır. Filistin'in doğu yakası için "Şeria Irmağı'nın ötesi"³³¹ şeklindeki ifade kalıplarının kullanılması Tesniye yazarının Filistin'in batısında yaşayan biri olduğunu göstermektedir. Şeria Irmağı'nın ötesi ifadesinin Filistin'in doğusunda yer alan biri için Filistin'in batı yakası anlamına gelebilir. Lakin Yeşu kitabında, Şeria Irmağı'nı geçen İsrail halkının Filistin'in doğu yakasını kastederek "Şeria Irmağı'nın ötesi"³³² ifadesini kullanmaları bunun mümkün olmadığını göstermektedir. Hz. Musa Şeria Irmağı'nın ötesinde Filistin'in doğusunda yer alan Nebo Dağı'nda öldüğüne göre Tesniye yazarının, Şeria Irmağı'nın diğer yakasında yani batısında yaşayan biri olduğu kesinlik kazanmıştır. Tesniye kitabının yazarı "o vakit"³³³ ve "bugüne kadar"³³⁴ ifadelerini sık sık tekrar ederek³³⁵ metne güncellik kazandırmak istemiştir. Bu aynı zamanda metnin kaleme alındığı zaman ile anlatılanların gerçekleştiği dönemin birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.³³⁶

Araştırmacılar bu sebeplerden ötürü Tesniye'nin Kral Hizkiya'dan önce, Kral Yoşia'dan ise sonra olmamak üzere milattan önce yedinci yüzyılda kaleme alınan bir metin olduğu sonucuna varmışlardır.³³⁷ Ancak bu, Tesniye'deki yasaların tamamının M.Ö. VII. yüzyıla ait olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü Tesniye'deki yasaların büyük bir kısmı metnin kaleme alındığı tarihten öncesine (JE) aittir. Ancak Tesniye yazarı kendi metninde sadece önceki yasaları tekrar etmekle yetinmemiş, kültürün merkezileştirilmesi gibi önemli değişiklikler de

³³⁰ Tesniye, 17/14-20.

³³¹ Tesniye, 1/1-5; 3/8; 4/41, 46, 49.

³³² Yeşu, 2/10; 7/7; 9/10; Hâkimler, 5/17; 10/8.

³³³ Tesniye, 2/34; 3/4, 8, 12, 18, 21, 23.

³³⁴ Tesniye, 3/14.

³³⁵ Kutsal Kitap şirketinin 1972 yılındaki tercümesinde yer alan bu ifadeler, 2001 yılındaki baskısında çıkarılmıştır.

³³⁶ Driver, *An Introduction*, s. 84-5.

³³⁷ Smith, *The Book Of Deuteronomy*, s. XCIV.

yapmıştır. Yazar, Tesniye yasasının halk tarafından kabul edilmesi için de Hz. Musa'nın şeriatına sık sık atıfta bulunmuştur. Tesniye yasasının Hz. Musa'ya atfedilmesi, reform yanlılarının “dinin arındırılması” ve “kültün merkezileştirilmesi” şeklindeki uygulamaların, bir yenilik olmadığını savunmalarını da kolaylaştırmıştır.³³⁸

Tesniye'nin sürgün öncesinde kaleme alındığını kabul etmekle birlikte Oestreicher, Welch gibi araştırmacılar bu metni daha erken bir tarihe yerleştirmişlerdir. Bu iki araştırmacıya göre, ibadetin merkezileştirilmesini öngören hükümler Tesniye yasasına daha sonra eklenmiştir. Tesniye yasasının temelinde yerel mabetlerin yasaklanıp ibadetin merkezileştirilmesi (*Kulteinheit*) değil; bunun aksine mabetlerin putperest unsurlardan temizlenmesi (*Kultreinheit*) vardır. Bir diğer ifadeyle Tesniye'nin amacı kült birliğinden çok, kültün arındırılmasını sağlamaktır. Ayrıca II. Tarihler 34'teki ifadelerden öyle anlaşılıyor ki; Kral Yoşia mabette *şeriat kitabı* bulunmadan önce dini reformlarına başlamıştır. Dolayısıyla *şeriat kitabı* Yoşia'nın dini reformlarından önce, muhtemelen Samuel döneminde kaleme alınmıştır.³³⁹

2. Sürgün Sonrası (M.Ö. VI. yüzyıl)

Tesniye'nin sürgün sonrasında kaleme alındığını dile getiren ilk araştırmacı C. P. W. Gramberg'tir. Onu daha sonra L. C. Seinecke, Gustave D'Eichthal, M. Vernes, Friedrich Horst, J. Cullen, R. H. Kennett, George R. Berry, G. Hölscher gibi araştırmacılar takip etmiştir. Tesniye'yi sürgün sonrası gibi geç bir döneme yerleştiren bu araştırmacılar, tıpkı Tesniye'nin M.Ö. VII. yüzyılda kaleme alındığını savunanlar gibi mabette bulunduğu iddia edilen *şeriat kitabının* Tesniye olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak Gramberg ekolünün mensupları II. Krallar 22-23'te anlatılan *şeriat kitabı* öyküsünün tarihsel gerçekliğini reddetmişlerdir. Onlara göre bu öykü, geriye dönük bir okumayla Tesniye'yi, Kral Yoşia'ya takdim edilen ve peygamber Hulda'nın da onayladığı bir metin olarak sunmak isteyen II. Krallar editörünün kurgusundan

³³⁸ Weinfeld, “Deuteronomy”, *EJ*, V, s. 614-5; Driver, *An Introduction*, s. 91.

³³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Julius A. Bewer “The Case for the Early Date of Deuteronomy” *JBL*, Vol. 47, No. 3/4, 1928, s. 305-321.

ibarettir. Ne mabette böyle bir kitap bulunmuştur ne de bahsedilen reformlar yapılmıştır.³⁴⁰

Kennet, Yoşia'nın bütün Yahuda'yı heyecanlandıran yasalarını ilan ettiğinde bu öykünün henüz yazılmadığını ileri sürmüştür. Çünkü bu öykünün yazarı “ne ondan önce, ne de sonra onun gibi candan ve yürekten var gücüyle Rabbe (Yahve) yönelen ve Musa'nın şeriatına uyan bir kral çıktı”³⁴¹ diyerek Yoşia'yı sadece önceki krallarla değil sürgün ve sonrasında gelecek krallarla da mukayese etmiştir. Dolayısıyla bu ifadeler bir görgü tanığına değil, M.Ö. 621 olaylarından sonra yaşayan birine aittir. Yine Kennet, Tesniye'nin bütün İsrail'e hitap etmesini de bu metnin sürgün sonrasında kaleme alındığının bir işareti olarak kabul etmiştir. Ona göre Babil sürgününde birleştirilen J-E metinleri aynı zamanda İsrail halkına bir dini birliktelik kazandırmıştır. Krallığın ikiye ayrılmasından sonra İsrail halkı ilk defa ortak bir paydada buluşmuş, kuzey-güney ayırımı yapılmaksızın bütün İsrail halkı birlikte Yeruşalim'de ibadet etmiştir.³⁴² Bütün bunlar Tesniye'nin Zerubbabel (M.Ö. 538-520) döneminde kaleme alındığını göstermektedir.³⁴³ Kennet, Tesniye'nin sonraki kitaplarla olan benzerliği konusunda Yeremya'nın Tesniye'den değil, Tesniye'nin Yeremya kitabından alıntı yaptığını ileri sürmüştür. Bu iddiaya, gerçeği yansıtmadığı gerekçesiyle karşı çıkan Hölscher ve Horst ise Tesniye ile bu kitaplar arasındaki benzerliğe farklı bir açıklama getirmişlerdir. Bu iki araştırmacıya göre Yeremya, Hezekiel ve Deutero-İşaya (İşaya II)³⁴⁴ gibi kitaplar Tesniye'den alıntı yapmıştır. Ancak bu alıntılar daha sonraki editörlerin eklemeleridir. Metnin orijinal versiyonunda bunlar yer almamaktadır.³⁴⁵

G. R. Berry ise Tesniye'yi, Kral Yoşia'nın dini reformlarından çok Babil sürgününden sonra Filistin'de oluşturulmaya çalışılan yeni toplumsal düzenle

³⁴⁰ Lewis Bayles Paton, “The Case for the Post-Exilic Origin of Deuteronomy”, *JBL*, Vol. 47, No. 3/4, 1928, s. 322-7.

³⁴¹ II. Krallar 23/25.

³⁴² İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015, s. 97.

³⁴³ R. H. Kennett, *Deuteronomy and the Decalogue*, Cambridge University Press, Cambridge 1920, s. 3-4. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: R. H. Kennett, “The Date of Deuteronomy”, *The Journal of Theological Studies*, Vol. 7, No.28, 1906, s. 481-500.

³⁴⁴ İşaya ile ilgili bilgi..

³⁴⁵ Paton, “The Case for the Post-Exilic Origin of Deuteronomy”, s. 342-4.

ilişkilendirmiş, mabette bulunan şeriat kitabının da Ahit yasası değil Kutsiyet yasası olduğunu savunmuştur.³⁴⁶ Ona göre Eski Ahit yazarları, doğrudan ifade etmemiş olsalar da M.Ö. 586-520 arasında dini hayat açısından pek çok şeyi değiştirmiştir. Bunu satır aralarında okumak mümkündür. Dini bütünlüğün sağlanması buna örnek olarak gösterilebilir. İki farklı metin olan J ve E, sürgünde birleştirilmiş ve İsrail halkının ortak dini metni haline gelmiştir. İbadet merkezi olarak sadece Yeruşalim'deki mabedin meşru kabul edilmesi de bu dini birlikteliğin sağlandığını göstermektedir. Ancak JE metni sürgün sonrası İsrail halkının sosyal ve dini ihtiyaçlarını sağlamakta yetersiz kalmıştır. Bu eksikliği Haggay ve Zekeriya peygamberler gidermeye çalışmışlardır. Tesniye'de kesik kesik anlatılan Hz. Musa'nın şeriat konuşmaları da işte bu peygamberlerin dini vaazlarıdır. Bu bakımdan Tesniye yasası, sürgün sonrası ortaya çıkan yeni toplumsal düzenin hem sebebi hem de sonucudur. Tesniye yazarları İsrail halkını yeni şartlara adapte etmek isterken aynı zamanda yeni toplumsal düzenin oluşmasına da zemin hazırlamışlardır. Berry bu sebeplerden ötürü Tesniye'nin M.Ö. 520'lerde kaleme alındığını savunmuştur.³⁴⁷

Tesniye'deki krallık yasalarına³⁴⁸ da değinen Berry, bunların Yoşia dönemine ait olamayacağını savunmuştur. Çünkü Yoşia, İsraili bir kral olmasına rağmen bu yasa da kralın yabancı olmaması istenilmektedir. Eğer kitap Kral Yoşia döneminde kaleme alınmışsa krallarla ilgili bu tüzük anlamsız olacaktır. Dolayısıyla krallar yasası metni, İsrail'de bağımsız bir kralın olmadığı dönemde (M.Ö. 520) Haggay ve Zekeriya'nın kaleminden çıkmıştır. Pers İmparatoru adına İsrail'i yöneten Zerubbabel'i bağımsız bir kral olarak görmek isteyen Haggay ve Zekeriya böyle bir yasa belirlemiş olmalıdır. Nitekim Eski Ahit'te kurtarıcı (*mesih*) olarak nitelenen üç kişiden biri Zerubbabel'dir. Berry, Tesniye'nin Yeremya, Samuel ve Krallar gibi kitaplardaki izlerini ise bu metinleri Tesniye ile uyumlu hale getirmeye çalışan editörlerin eklemeleri şeklinde açıklamıştır.³⁴⁹

³⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: George Ricker Berry, "The Code Found in the Temple", *JBL*, Vol. 39, No. 1/2, 1920, s. 44-51.

³⁴⁷ George Ricker Berry, "The Date of Deuteronomy", *JBL*, Vol. 59, No. 2, 1940, s. 133-37.

³⁴⁸ Tesniye, 17/14-17.

³⁴⁹ Berry, "The Date of Deuteronomy", s. 137-9. Tesniye'nin yazılış tarihiyle ilgili tartışmalar için bkz: Juha Pakkala, "The Date of the Oldest Edition of Deuteronomy", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft (ZAW)*, Vol. 121, No. 3, 2009; Nathan MacDonald, "Issues and Questions In the Dating of

De Wette'nin görüşüne karşı geliştirilen bu teoriler Kutsal Kitap araştırmacıları tarafından pek ilgi görmemiştir. De Wette'den sonra Tesniye kitabının tamamı olmasa da orijinal Tesniye'nin (12-26, 28) Kral Yoşia döneminde kaleme alındığı görüşü hâkim olmuştur.³⁵⁰ Böylece Tesniye'nin yazılış tarihi XX. yüzyıl araştırmacıları için bir tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde yapılan araştırmaların konusu Tesniye'nin sonraki kitaplarla olan ilişkisi ve nihai şeklini alana kadar geçirdiği redaksiyon çalışmaları olmuştur.

B. Tesniye Kitabının Kaynakları

Kaynakları açısından bir bütünlük arz eden Tesniye kitabı, Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar'dan farklı olarak tek bir kaynaktan derlenen bir metin gibidir. Bu kaynak Tesniye'nin kendisidir (D). Tevrat'taki diğer üç kaynak (J-E-P) gibi D'nin de müstakil bir kaynak olduğunu ve farklı bir yazar tarafından kaleme alındığını ilk defa De Wette ileri sürmüştür. Onun bu görüşü *dört kaynak teorisini* sistematize eden Wellhausen'in de katkılarıyla Kutsal Kitap araştırmacılarının büyük bir kısmı tarafından kabul görmüştür.³⁵¹

Tesniye'nin müstakil bir kaynak oluşu, bu metnin Tesniye yazarına özgü bir kaynak olmasıyla ilgili bir durum değildir. Çünkü Tesniye, büyük oranda Tevrat'ın önceki kitaplarındaki bilgilerin özetlendiği bir metindir. Tesniye yazarı özellikle de Çıkış ve Sayılar kitaplarındaki yasaları harmanlamış, aralarındaki çelişki ve tutarsızlıkları gidermiş, yaşadığı çağın ve ait olduğu toplumun dini ihtiyaçlarını da karşılayacak değişiklikler yaparak yeniden düzenlemiştir. İbadetin merkezileştirilmesi anlayışı bunun en güzel örneğidir. Dolayısıyla Tesniye'yi farklı kılan şey önceki yasalarla tarihi anlatıların hem teolojik hem de edebi açıdan bu kitapta bütünlük arz edecek şekilde yeniden kaleme alınmasıdır.³⁵²

Bununla birlikte Tesniye'nin tamamen homojen bir yapıya sahip olduğu da söylenemez. Özellikle de Tesniye kitabının son dört bölümünde Yahvist, Elohist ve

Deuteronomy A Response to Juha Pakkala", ZAW, Vol. 123, No. 3, 2011; Gordon J. Wenham, "The Date of Deuteronomy Linch-pin of Old Testament Criticism", *Themelios*, Vol. 10, No. 3, 1985.

³⁵⁰ Moshe Weinfeld, "Deuteronomy: The Present State of Inquiry", *JBL*, Vol. 86, No. 3, 1967, s. 250.

³⁵¹ Von Rad, "Deuteronomy", *IDB*, I, s. 832.

³⁵² Jacob, "Deuteronomy", *JE*, IV, s. 545.

Kâhinler metnine ait pasajlar tespit edilmiştir. Bu kaynakların Tesniye kitabındaki dağılımı şu şekildedir:

JE	D	1 ¹⁻²	1 ^{4-3¹³}	3 ^{18-4²⁸}	4 ³³⁻⁴⁰	5 ^{1-26¹⁹}	27 ^{5-7a}
	D ²		3 ^{14-17*}	4 ^{29-31†}	4 ^{41-43, 44-49}	27 ¹⁻⁴	7b-8.
P							
JE	D	27 ⁹⁻¹⁰	c. 28 (28 ^{1-29¹})	29 ^{1-8 (2-9)}	30 ¹¹⁻²⁰	31 ¹⁻¹³	31 ¹⁴⁻¹⁵
	D ²	27 ^{11-13, (14-26)}		9-28 (10-29)	30 ^{1-10†}		
P							
JE	D	31 ²³	31 ²⁴⁻²⁷	31 ^{28-30 (32^{1-43, 44§})}	32 ⁴⁵⁻⁴⁷	(c. 33§)	¶34 ^{1a}
	D ²	(31 ^{16-22§})					
P							
JE	D	34 ^{1b-5a}	6	10			
	D ²			11-12 **			
P ¶34 ^{1a} 5b 7-9							

Tablo 3: Tesniye'nin Kaynak Analizi.³⁵³

Kutsal Kitap araştırmacıları arasında Tesniye yazarının, J-E şeklinde iki farklı metni mi yoksa JE derlemesini mi esas aldığı konusunda tartışmalar olmakla birlikte³⁵⁴ Tesniye yasasının temelinde Ahit yasası (JE)³⁵⁵ olduğu konusunda fikir birliği vardır.³⁵⁶

³⁵³ Samuel R. Driver'ın kitabındaki tabloda D² olarak gösterdiği pasajlar Tesniye kitabının orijinal metninde olmayan fakat daha sonra Tesniyeci yazar/editörler tarafından bu metne yapılan ilaveleri belirtmektedir. Bkz: Driver, *Commentary on Deuteronomy*, s. LXXVI. Benzer bir tablo için ayrıca bkz: Carpenter, Harford, *The Hexateuch*, s. 278.

³⁵⁴ Sadece D kaynağı için değil Tevrat'ın teşekkül sürecinde J ve E'nin kombine edilip edilmediği ile ilgili tartışmalar için bkz: Baden, *Rethinking the Supposed JE Document*.

³⁵⁵ Çıkış, 20-23.

³⁵⁶ Jacob, "Deuteronomy", *JE*, IV, s. 545. George R. Berry, Steuernagel ve Staerk gibi araştırmacıları buna karşı çıkmışlardır. Bu araştırmacılara göre Tesniye'nin temelinde P kaynağı vardır. Ayrıca mabette bulunan şeriat kitabı da Tesniye yasası değil Kutsiyet yasasıdır (Levililer 17-26). George Ricker Berry, "The Code Found in the Temple", *JBL*, Vol. 39, No. 1/2, 1920; Alexander Freed, "The Code Spoken of in II. Kings 22-23", *JBL*, Vol. 40, No. 1-2, 1921.

Tesniye kitabı ile Ahit yasası arasında önemli benzerlikler tespit edilmiştir. Bu benzerlikler şunlardır:³⁵⁷

Tesniye	Ahit yasası
5/12-18	21/1-11
9/1-3	21/12-14
24/7	21/16
2/28-29	22/15-16
24/17-22	22/20-23
23/20-21	22/24
24/10-13	22/25-26
26/1-11, 15/19-23	22/28-29
14/3-21	22/30
19/16-21	23/1
16/18-20	23/2-3,6-8
22/1-4	23/4-5
24/17-18	23/9
15/1-11	23/10-11
5/14-15	23/12
6/13	23/13
1/1-17	23/14-17
26/2-10	23/19a
14/21b	23/19b

Tablo 4: Tesniye ile Ahit Yasası Arasındaki Benzerlikler

³⁵⁷ Von Rad, "Deuteronomy", s. 832. Ayrıca bkz: Driver, *Commentary on Deuteronomy*, s. IV-VIII.

C. Tesniye Kitabının Yazarı

Rabbani geleneğe göre son bölümü hariç Tesniye kitabı Hz. Musa'nın kaleminden çıkan bir metindir. Yahudiler gibi Eski Ahit'i kutsal kitaplar listesine ekleyen Hristiyanlar için de bu geçerlidir. Hz. Musa'nın ölümünün anlatıldığı son bölüm ise daha sonra Yeşu'nun bu metne yaptığı ilavelerdir.³⁵⁸ St. Jerome, Tesniye 34'ü Yeşu gibi Hz. Musa'ya yakın bir tarihte yaşayan biri yerine ondan yüzyıllar sonra yaşayan Ezra'ya atfetmiştir. Hz. Musa'nın diğer peygamberlerle mukayese edilmesi ve mezarının "bugüne kadar" bilinmemesi de bunu gerektirmektedir.³⁵⁹ İster Yeşu ister Ezra yazmış olsun bu, aynı zamanda Tesniye'nin birtakım müdahalelere maruz kaldığı anlamına gelmektedir. Nitekim bazı Eski Ahit uzmanları bu şüphenin önüne geçmek için Hz. Musa'nın, Tanrı'nın vahyetmesi üzerine kendi ölümünü kaleme aldığını, bazıları da Yeşu kitabında olması gereken bu kısımların Tevrat'ın derlenme sürecinde Tesniye'ye eklenerek yanlışlıkla Hz. Musa'ya atfedildiğini savunmuştur.³⁶⁰ Ancak bu açıklamaların hiçbiri kabul görmemiştir.³⁶¹ Kutsal Kitap araştırmacıları Tesniye kitabının son bölümünün kesin olarak Hz. Musa'ya ait olmadığı bilgisinden hareketle diğer bölümlerinin de ona ait olamayabileceğini ileri sürmüşlerdir.³⁶²

Tesniye'nin kim tarafından kaleme alındığının tespit edilmesi için mevcut metnin şu iki açıdan incelenmesi gerekmektedir: Tesniye'de yer alan bilgileri kimin yazıya aktardığı ile bu bilgilerin gerçekte kime ait olduğu.³⁶³ Örneğin Tesniye 34'te Hz. Musa'nın ölüm hadisesi anlatılmaktadır. Fakat bunu Hz. Musa değil de onun ölüm bilgisine sahip olan biri kaleme almıştır. Tesniye de büyük oranda Tevrat'ın önceki kitaplarında yer alan yasal düzenlemelerle tarihi anlatıların bir tekrarı olduğuna göre, Hz. Musa'dan sonra yaşayan ve anlatılanlardan da haberdar olan biri pekâlâ bu metni yazmış olabilir.

³⁵⁸ Baba Bathra, 14b-15a.

³⁵⁹ Philip Schaff, Henry Wace (Ed.), *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Vol. VI, The Christian Literature Company, New York 1893, s. 337.

³⁶⁰ Briggs, *The Higher Criticism*, s. 31-2.

³⁶¹ John William McGarvey, *The Authorship of the Book of Deuteronomy*, Standard Publishing, Cincinnati 1902, s. 199.

³⁶² Dahl, "The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy", s. 365.

³⁶³ Bandstra, *Reading The Old Testament*, s. 181.

Tesniye'nin Hz. Musa'dan sonra kaleme alındığını gösteren en önemli delil ise Hz. Musa'nın ölüm öyküsünden çok bu kitapta kullanılan hitap şeklidir. Metinde iki farklı hitap şekli göze çarpmaktadır. Bu metnin yazarı, şeriat konuşmalarının giriş kısmında Hz. Musa'yı üçüncü şahıs kipinde takdim ederken, Hz. Musa'nın konuşmalarını ise doğrudan ona atfederek birinci şahıs ağzından anlatmayı tercih etmiştir. Bu iki hitap arasında daha da belirgin bir fark vardır. Yazar hem Hz. Musa'yı üçüncü şahıs olarak tanıttığı giriş bölümlerinde hem de doğrudan onun konuşmalarını anlatırken “Şeria Irmağı'nın ötesi” ifadesini kullanmıştır. Bu ifade, kimliği hakkında olmasa da yazarın nerede yaşadığına dair önemli bir ipucu içermektedir.

Bazı Yahudi din adamları bu ifadenin bir yön belirtmediğini, Şeria Irmağı'nın doğu yakası için kullanılan bir mekân ismi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak metnin kendisi bunun belirli bir mekân ismi olmadığını, yazarın durduğu yere göre değişkenlik arz eden bir yön belirtme ifadesi olduğunu göstermektedir.³⁶⁴ Hz. Musa, kendi konuşmasında “Şeria Irmağı'nın ötesi” derken vaat edilen Kenan toprakları yani Filistin'in batı yakasını kast etmiştir.³⁶⁵ Fakat Hz. Musa'nın üçüncü şahıs olarak takdim edildiği giriş kısımlarında ise Filistin'in doğu yakası ima edilmiştir. Bu ifade Hz. Musa'dan sonra kaleme alınan Yeşu ve Hâkimler kitaplarında da Filistin'in doğu yakası anlamında kullanılmıştır.³⁶⁶ Dolayısıyla Şeria Irmağı ifadesi belirli bir mekân ismi anlamında kullanılmamış olup aksine Tesniye yazarının yaşadığı yer ile Hz. Musa'nın durduğu yer arasında önemli bir ayırımı işaret etmektedir.³⁶⁷

Tesniye'de anlatıldığı kadarıyla kendisine Şeria Irmağı'nın ötesine yani Filistin'in batı yakasına geçmesi yasaklanan Hz. Musa, Kenan topraklarına ulaşmadan Moav diyarında yani Filistin'in doğu yakasında hayata gözlerini yummuştur.³⁶⁸ Dolayısıyla Şeria Irmağı'nın doğu yakasında olan Hz. Musa'nın, durduğu yer anlamında “Şeria Irmağı'nın ötesi”³⁶⁹ ifadesini kullanamayacağına göre, bu ifadeler Hz. Musa'nın Şeria Irmağı'nın doğusunda yapmış olduğu konuşmaları, batı yakasında yani

³⁶⁴ Driver, *Commentary on Deuteronomy*, s. XLII-III.

³⁶⁵ Tesniye, 3/20, 25; 11/30; Yeşu, 5/1; 9/1; 12/7.

³⁶⁶ Tesniye, 1/1, 5; 4/41, 46, 47, 49; Yeşu, 2/10; 7/7; 9/10; Hâkimler, 5/17; 10/8.

³⁶⁷ James Hastings, “Beyond”, Hastings' Dictionary of the Bible (*HDB*), I, Charles Scribner's and Sons, New York 1911, s. 285.

³⁶⁸ Tesniye, 32/48-52; 34/1-5.

³⁶⁹ Tesniye, 1/5.

Kenan topraklarında anlatan birine ait olmalıdır.³⁷⁰ Bu kişi de kesinlikle Hz. Musa olamaz. Çünkü Hz. Musa ölmüş ve İsrail halkı da hala nehrin doğu yakasındadır. Onları Kenan topraklarına götürmek için Yeşu komutayı devralacaktır.³⁷¹

Hz. Musa'nın birinci şahıs ağzından anlatılması, Hz. Musa'nın Moav ovasında İsrail halkıyla bir konuşma yaptığı anlamına gelebilir. Fakat metinde kullanılan ifadeler, bu konuşmanın ne Hz. Musa'nın ne de onun çağdaşlarından birinin kaleminden çıkmadığını göstermektedir. Nitekim bu yazar, önce Musa gibi yani “Rabbin (Yahve) yüz yüze görüştüğü”³⁷² bir peygamberin daha İsrail’de çıkacağını müjdelemiş³⁷³ ancak metnin sonunda diğer peygamberleri Hz. Musa’yla mukayese ederek “o günden bu yana İsrail’de Musa gibi Rabbin (Yahve) yüz yüze görüştüğü bir peygamberin bir daha çıkmadığını” belirtmiştir. Yazarın böyle bir tespitte bulunabilmesi için Hz. Musa’dan yüzyıllar sonra gelen peygamberlere tanıklık etmese de en azından bunların bilgisine sahip olması gerekmektedir. Bu da Hz. Musa’dan çok sonra yaşayan birine işaret etmektedir.³⁷⁴

Daha da ilginç olanı bu yazarın, Hz. Musa'nın ölümüne şahitlik eden görgü tanığı gibi birinci ağızdan onun nerede ve ne zaman öldüğüne dair bilgiler vermesine rağmen mezarının nerede olduğu konusunda “bugüne kadar kimsenin (mezarını) bilmediğini” ifade etmesidir. Eğer Tesniye yazarı, Hz. Musa'nın çağdaşı veya ona yakın bir tarihte yaşamış biri olsaydı, bütün İsrail halkı olmasa da en azından olaya tanıklık eden yazarın Hz. Musa'nın kabrini bilmesi gerekirdi. Ayrıca İsrail tarihinde dini düşüncenin gelişmesinde ve pratiğe dökülmesinde bu kadar önemli rol oynayan Hz. Musa gibi bir kahramanın gömüldüğü yerin kısa sürede unutulması da anlaşılır bir

³⁷⁰ Andrew Harper, *The Book of Deuteronomy*, Hodder and Stoughton, New York 1895, s. 4-5; Driver, *An Introduction*, s. 84-5.

³⁷¹ Dahl, “The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy”, s. 365.

³⁷² Yahve Çıkış 33/20-23’te Hz. Musa da dâhil olmak üzere insanların kendisini görmesine izin vermediği, onu görenlerin ise öleceği belirtilmesine rağmen Çıkış 33/11 ve Tesniye 34/10’da Hz. Musa’nın Yahve ile yüz yüze görüştüğü ve bu durumun da sadece Hz. Musa’nın peygamberliğine özgü olduğu anlatılmaktadır.

³⁷³ Tesniye, 18/9-22.

³⁷⁴ Weinfeld, “Deuteronomy”, *EJ*, V, s. 614.

durum değildir. Dolayısıyla Tesniye yazarı, Hz. Musa'dan yüzyıllar sonra yaşayan biri olmalıdır.³⁷⁵

Tesniye kitabının yazarının kim olduğunu tespit etmek oldukça zordur. Bununla birlikte Kutsal Kitap araştırmacıları Tesniye'deki bilgilerden hareketle bir tespitte bulunmaya çalışmışlardır. Pek çok Kutsal Kitap araştırmacısına göre Tesniye yazarı Kuzey İsrail kökenli, en azından bu bölgenin dini geleneklerine göre hareket eden bir kişidir. Çünkü Tesniye ile kuzey menşeli bir kaynak olan Elohist metin arasında önemli benzerlikler tespit edilmiştir.³⁷⁶ İbadeti Yerusalim mabedi etrafında şekillendirmek isteyen *şeriat kitabı* da göz önünde bulundurulduğunda Tesniye yazarı bu metni Yerusalim'de yazmış olmalıdır.³⁷⁷ İbadetin merkezileştirilmesinin yanı sıra bu yazar, aynı zamanda bir kralın varlığını da kabul eden biridir. İsrail tarihinde merkezi mabet uygulamasına ise Kral Hizkiya'dan önce rastlanılmadığına göre Tesniye yazarı, Kral Hizkiya döneminde veya ondan sonra yaşayan biri olmalıdır. Araştırmacılar, Tesniye yazarının yaşadığı yer ve zaman hakkında bu genel kabule rağmen kimliği konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir.³⁷⁸

Bazı Kutsal Kitap araştırmacıları, Tesniye'nin dil ve anlatım özelliklerinden hareketle bu metni Kuzey İsrail ile ilişkilendirerek metnin Levilili kâhinler tarafından yazıldığını savunmuştur.³⁷⁹ Bunu ilk defa Gerhard von Rad dile getirmiştir. Ona göre Tesniye kitabı Levililere özel bir statü vererek sadece onların kâhinliğini kabul etmektedir.³⁸⁰ Bu Levililer, kâhinliğin yanı sıra şeriatı korumak³⁸¹ ve bunları İsrail halkına öğretmekten de sorumludurlar.³⁸² Bundan dolayıdır ki Ezra, şeriat kitabını halka okuduğunda bu yasaların açıklanması için yine Levililer görevlendirilmiştir.³⁸³ De Wette, Kuenen, T. K. Cheyne gibi araştırmacılara göre bu Levilili kâhin, şeriat kitabını

³⁷⁵ Jacob, "Deuteronomy", *JE*, IV, s. 544.

³⁷⁶ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 177-8.

³⁷⁷ Moore, "Deuteronomy", *EB*, I, s. 1086.

³⁷⁸ Bandstra, *Reading The Old Testament*, s. 182.

³⁷⁹ R. E. Clements, "Deuteronomy and the Jerusalem Cult Tradition", *Vetus Testamentum*, Vol. 15, No. 3, 1965, s. 300.

³⁸⁰ Gerhard von Rad, *Studies in Deuteronomy*, SCM Press, London 1961, s. 66-67.

³⁸¹ Tesniye, 17/18; 31/9, 24-26.

³⁸² Tesniye, 33/8-10.

³⁸³ Nehemya, 8.

mabette bulan Hilkiya'nın kendisidir.³⁸⁴ R. E. Friedman ise Tesniye kitabını Şilolu kâhinlerle ilişkilendirerek bu metnin Kral Yoşia döneminde bir Şilolu kâhin tarafından kaleme alındığını ileri sürmüştür. Hatta ona göre Yeremya da Tesniyeci yazarlardan biri olabilir.³⁸⁵

Bir diğer görüş ise Tesniye kitabının İsrail yöneticileri veya saray yazıcıları tarafından kaleme alındığı şeklindedir. M. Weinfeld, bu görüşü savunanlardan biridir. Ona göre İsrail'de yöneticilerin yazıcılardan seçilmesi gibi bir gelenek vardı. Tesniye kitabı da bu yöneticilerin, politik amaçları doğrultusunda kaleme aldıkları bir metindir. E. Nicholson ise Tesniye'nin İsrail peygamberleri veya onların düşüncelerinden etkilenen bir kişi (bilge) tarafından kaleme alındığını ileri sürmüştür. Peygamberleri ön plana çıkartan bu yazar, Hz. Musa'yı da bu peygamberlere ideal örnek olarak tasvir etmektedir.³⁸⁶ Nicholson dışında Wellhausen ve S. R. Driver da Tesniye'yi peygamberlere atfetmişlerdir. Kutsal Kitap araştırmacıları tarafından kabul edilen görüş, Tesniye yasasının peygamberlere ait bir çalışma olduğu, fakat son şeklini almasında kâhinlerin de önemli etkisi olduğu şeklindedir.³⁸⁷

D. Tesniye Kitabının Sonraki Yazarlar Üzerindeki Etkisi

Tesniye kitabının sonraki yazarlar üzerindeki etkisi son derece açık ve kesindir. Sekizinci yüzyıl peygamberlerine ait Amos, Hoşea ve İşaya (I) kitaplarında böyle bir etkiden söz edilemese de Tesniye ile aynı yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilen Yeremya ile Yeşu, Hâkimler, Samuel ve Hezekiel gibi kitapların son şeklini almasında Tesniyeci (Deuteronomist) editör veya redaktörlerin etkisi büyük olmuştur.³⁸⁸ Buna en güzel örnek Yeşu ve Yeremya kitaplarıdır.

Yeremya kitabının hemen hemen her sayfasında Tesniye'nin etkisini görmek mümkündür.³⁸⁹ Bazı araştırmacılar Tesniye'nin Yeremya üzerindeki etkisinin aynı

³⁸⁴ L. W. Batten, "The Origin and Character of Deuteronomy", s. 248; S. D. McBride, "Deuteronomy", Dictionary of Biblical Interpretation, I, Abingdon Press, Nashville 1999, s. 287.

³⁸⁵ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 163-179.

³⁸⁶ Miller, *Deuteronomy*, s. 5-6; Bandstra, *Reading The Old Testament*, s. 182-3.

³⁸⁷ Dahl, "The Currently Accepted Date of Deuteronomy", s. 362; Longman, Dillard, *An Introduction to the Old Testament*, s. 106.

³⁸⁸ Dahl, "The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy", s. 371.

³⁸⁹ Driver, *An Introduction*, s. 88.

yüzyılda yaşıyan iki yazarın benzer dil kullanmasından kaynaklandığını ileri sürse de iki kitap arasındaki benzerlik, kullanılan üslup ve terminoloji ile sınırlı değildir.³⁹⁰ Yeremya kitabının yazarı pek çok yerde Tesniye’den birebir alıntı yapmıştır. O pasajlardan bazıları şunlardır:³⁹¹

Tesniye	Yeremya
Bu şeriatın sözlerini tasdik etmeyen lanetli olsun (27/26)	Bu ahdin sözlerini dinlemeyen lanetli olsun (11/3)
...bütün günlerce benden korkmayı öğrensinler... (4/10)	...bütün günler benden korksunlar... (32/39)
...sizi alıp demir eritme ocağından, Mısır’dan çıkardı... (4/20)	Mısır’dan, demir eritme ocağından atalarınızı çıkardığım gün... (11/4)
Bütün yüreğinizle ararsanız (onu) bulacaksınız. (4/29, 10/12, 11/13)	Bütün yüreğinizle arayınca (beni) bulacaksınız. (29/13, 32/41)
Eğer Rabbin (Yahve) sözünü iyice dinlerseniz... (28/1)	Eğer beni iyice dinlerseniz diyor Rab (Yahve)... (17/24)

Tablo 5: Yeremya’nın Tesniye Kitabından Yaptığı Alıntılar

Bu iki kitap arasındaki yakın ilişki oluşu konusunda bir ihtilaf sözkonusu olmasa da Tesniye’nin mi Yeremya’dan yoksa Yeremya’nın mı Tesniye’den alıntı yaptığı tartışmalıdır. Tesniye’yi sürgün sonrasına yerleştiren araştırmacılar başlangıçta Tesniye’nin Yeremya’dan alıntı yaptığını iddia etmişlerdir. Fakat bu iddia gerçeği yansıtmadığı gerekçesiyle daha sonra F. Horst, G. Hölscher ve G. R. Berry gibi araştırmacılar tarafından reddedilmiştir. Onlara göre Yeremya kitabı Tesniye’den sonra kaleme alınmış ve bu iki kitap arasındaki benzerlik de göz ardı edilemeyecek kadar açıktır. Ancak bu araştırmacılar Yeremya kitabında Tesniye’yi yansıtan ifadelerin Yeremya’ya ait olmadığını, Yeremya kitabını Tesniye ile uyumlu hale getirmeye çalışan

³⁹⁰ Benzer terminolojinin kullanıldığı pasajlar: Yeremya 4/4; 9/25; 7/6; 7/9; 22/3 ile Tesniye 10/16; 30/6; 10/18; 11/28; 14/29. Diğer örnekler için bkz: J. Philip Hyatt “Jeremiah and Deuteronomy”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 1, No. 2, 1942, s. 164-5.

³⁹¹ Driver, *Commentary on Deuteronomy*, s. XCIII-V.

editörlerin eklemeleri olduğunu savunmuşlardır.³⁹² Tesniye’yi sürgün öncesine yerleştiren araştırmacılar ise Yeremya’nın kendisi olmasa da Tesniyeci yazarların bu metni gözden geçirip birtakım eklemeler yaptıkları konusunda hemfikirdirler.³⁹³

Tesniye’nin Yeşu kitabı ile olan münasebeti konusunda ise zaten bir tartışma söz konusu değildir. Nitekim Yeşu kitabının yazarı metnin hemen girişinde Hz. Musa’nın ölümüne atıfta bulunarak Tesniye ile kusursuz bir bağ kurmuş ve Tesniye’nin bıraktığı yerden İsrail tarihini anlatmaya devam etmiştir.³⁹⁴ Yazar, Hz. Musa’nın ölümünün yanı sıra vaat edilen toprakların fethi,³⁹⁵ Yeşu’nun bu konudaki rolü,³⁹⁶ İsrail’in bütünlüğü,³⁹⁷ ahit ve şeriat³⁹⁸ gibi Hz. Musa’nın ana düşüncesini oluşturan temaları özetlemeyi de ihmal etmemiştir.³⁹⁹ Yine Yeşu “Musa’nın emrettiği gibi”⁴⁰⁰ Eval Dağı’nda bir sunak inşa etmiş⁴⁰¹ ve “daha önce Musa’nın yaptığı gibi”⁴⁰² o da sunaktaki taşlar üzerine şeriatı yazmıştır.⁴⁰³ Dahası Yeşu “şeriat kitabında” yazılı olan kutsama ve lanetleri İsrail halkına okumak⁴⁰⁴ için İsrail’in ileri gelenleri ile ahit sandığı etrafından toplandığında tıpkı daha önce “Musa’nın yaptığı gibi”⁴⁰⁵ toplantıya katılanların yarısı Gerizim, diğer yarısı ise Eval Dağı’na sırtını yaslamıştır.⁴⁰⁶ Geddes ise Tekvin’den itibaren anlatılan İsrail tarihinin Hz. Musa’nın ölümüyle yarım kaldığını, bunun Yeşu ile tamamlandığı gerekçesiyle Yeşu kitabının Tesniye’ye eklenmesi

³⁹² Berry, “The Date of Deuteronomy”, s. 135-6; Dahl, “The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy”, s. 369-70. Ayrıca bkz: Paton, “The Case for the Post-Exilic Origin of Deuteronomy”, s. 322-357.

³⁹³ Driver, *Commentary on Deuteronomy*, s. XCIII-V.

³⁹⁴ Gordon J. Wenham, “The Deuteronomic Theology of the Book of Joshua”, *JBL*, Vol. 90, No. 2, 1971, s. 141.

³⁹⁵ Yeşu, 1/2-5, 9, 11, 14-15.

³⁹⁶ Yeşu 1/1-2, 5, 17.

³⁹⁷ Yeşu, 1/12-16.

³⁹⁸ Yeşu, 1/3, 7-8, 13, 17-18.

³⁹⁹ Christophe Nihan, “The Literary Relationship between Deuteronomy and Joshua”, Konrad Schmid, Raymond F. Person (Ed.), *Deuteronomy in the Pentateuch, Hexateuch, and the Deuteronomistic History*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012, s. 80

⁴⁰⁰ Tesniye 27/4-6.

⁴⁰¹ Yeşu 8/30-31.

⁴⁰² Tesniye, 27/3-8.

⁴⁰³ Yeşu, 8/32.

⁴⁰⁴ Yeşu 8/34-35 ile Tesniye 31/11-12.

⁴⁰⁵ Tesniye, 11/29; 27/12-13.

⁴⁰⁶ Yeşu, 8/33.

gerektiğini savunmuştur. Geddees'ten itibaren Yeşu kitabı Tevrat'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁷

Tesniye ile Yeşu kitabı arasındaki bu güçlü bağı Talmud'da da görmek mümkündür. Buna göre “Tesniye'nin son sekiz cümlesini Yeşu yazmıştır”. Ancak Talmud'un Baba Bathra bölümü sadece Tesniye 34/5-12'nin yazarı hakkında bilgi vermemiş aynı zamanda son derece önemli bir soruna da dikkat çekmiştir. Bu sorun Tesniye'nin son bölümünde Hz. Musa'nın ölümü anlatıldığı gibi, Yeşu kitabının son bölümünde Yeşu'nun ölümünün anlatılmasıdır. Talmud'daki ifadeler şu şekildedir:

[(Sen) Yeşu kitabını Yeşu'nun yazdığını söylüyorsun, fakat bu kitapta “Yahve'nin hizmetkârı Nun oğlu Yeşu'nun (yüz on yaşında) öldüğü”⁴⁰⁸ yazılı değil mi? (O halde Yeşu kitabını) Elazar tamamlamıştır. Fakat Yeşu gibi “Harun oğlu Elazar'ın da öldüğü”⁴⁰⁹ bu kitapta yazılmıştır. (Elazar değilse) Pinehas (Yeşu'nun ölümünü) eklemiştir. (Yine sen) “Samuel'in kendi adını taşıyan Samuel kitabını kaleme aldı” diyorsun ancak bu kitapta “Samuel öldü”⁴¹⁰ yazılıdır... O halde Gad ve Natan yazmıştır...]⁴¹¹

Hiz. Musa'ya atfedilen Tesniye kitabında Musa, Yeşu'nun yazdığı iddia edilen kitapta Yeşu, Samuel'e ait olduğu varsayılan kitapta da Samuel'in ölümüne yer verilmesi bu metinlerin tamamı olması da ilgili kısımların aynı yazar veya editör tarafından eklendiğini göstermektedir. Çünkü hem Tesniye'de hem de Yeşu ve Samuel kitabında aynı anakronik hata söz konusudur. Dolayısıyla sürekli tekrar eden bu hatalar farklı kişilerin eklemeleri değil bilinçli olarak yapılan ilavelerdir. Pek çok Kutsal Kitap araştırmacısına göre bu kişi Tesniye'den sonra kaleme alınan metinleri Tesniye'ye

⁴⁰⁷ J. Strachan, “Criticism”, *ERE*, IV, s. 316.

⁴⁰⁸ Yeşu, 24/29.

⁴⁰⁹ Yeşu, 24/33.

⁴¹⁰ I. Samuel, 28/3.

⁴¹¹ Baba Bathra 14b-15a, s. 72-73.

uyarlamaya çalışan bir Tesniyeci redaktördür.⁴¹² Wellhausen, Vater, De Wette, Kuenen, Graf ve Ewald bu kanaatte olan araştırmacılardan bazılarıdır.⁴¹³

III. Tesniyeci Tarih (Deuteronomistic History)

Tesniyeci Tarih (*Deuteronomistic History*, DtrH), Martin Noth'un 1943 yılında yayımladığı "Überlieferungsgeschichtliche Studien" isimli eserinde, Tesniye'in Yeşu, Hâkimler, Samuel ve Krallar kitaplarıyla birlikte tek bir yazarın çalışması olduğu şeklindeki tezi için kullandığı bir terimdir. Ona göre ilk peygamberler kitapları, birbirinden farklı kaynakların daha sonra yine farklı redaktörlerin biraya getirdiği metinlerden (Tevrat gibi) çok, sürgün yıllarında (M.Ö. 562'den sonra) yaşayan bir yazarın Tesniye yasasını temel alarak kaleme aldığı metinlerdir. Noth, bu kişinin Tesniyeci tarihçi (*Deuteronomist*, Dtr) olduğunu ileri sürmüştür.⁴¹⁴ Çünkü bu kitaplar tesadüf denilemeyecek kadar birbiriyle uyumludur. Ona göre bu tarihçi, daha önce iddia edildiğinin aksine, ilk peygamberler kitaplarını Tesniye'ye uyarlamaya çalışan sadece bir redaktör değil aynı zamanda bu kitapların yazarıdır.⁴¹⁵ Bu tarihçi geniş metin koleksiyonlarından seçmeler yaparak kısaca Mısır'dan çıkış öyküsüne değindikten sonra İsrail halkının Kenan topraklarına yerleşmelerinden Babil sürgününe kadar olan İsrail tarihini aynı bütünlük içinde kaleme almıştır. Tesniye ile başlayan bu tarih yazıcılığı Yeruşalim'in ve Süleyman Mabedi'nin Babil Kralı Buhtunnasr (M.Ö. 605-562)⁴¹⁶ tarafından yakılıp yıkılmasının anlatıldığı II. Krallar 25 ile son bulmaktadır.⁴¹⁷

Noth'a göre Tesniyeci Tarih'i oluşturan yedi kitap şu dört konuda bütünlük arz etmektedir: (i) Tesniye ile diğer altı kitapta kullanılan dilin karakteristik özelliği aynıdır. Noth'un Tesniye kitabını ilk peygamber kitaplarıyla ilişkilendirmesinin en önemli delili de budur. (ii) Hz. Musa'nın Tesniye'deki şeriat konuşmaları, bu tarih koleksiyonu için

⁴¹² Robinson, "Deuteronomy", *ISBE*, II, s. 837-8.

⁴¹³ Thomas Römer, Albert de Pury, "Deuteronomistic Historiography (DH)", Albert de Pury, Thomas Römer, Jean-Daniel Macchi (Ed.), *Israel Constructs its History Deuteronomistic Historiography in Recent Research*, Sheffield Academic Press, Sheffield 2000, s. 35-8.

⁴¹⁴ Sandra L. Richter, *The Deuteronomistic History and the Name Theology*, Walter de Gruyter, New York 2002, s. 1-2.

⁴¹⁵ Noth, *The Deuteronomistic History*, s. 26.

⁴¹⁶ Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 380-1.

⁴¹⁷ Flemming A. J. Nielsen, *The Tragedy in History Herodotus and the Deuteronomistic History*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1997, s. 85-6.

önem arz etmektedir. Yeşu'dan II. Krallar'a kadar olan kitaplarda bir kral için iyi veya kötü değerlendirmesi yapılırken Tesniye'de anlatılan yasalara uyup uymadıkları esas alınmıştır. (iii) Tesniye'den itibaren II. Krallar'a kadar olan kitaplarda anlatılan tarih, kronolojik bütünlük arz etmektedir. Yazar, yedi kitabın her birinde, kitapların atfedildiği kişilerin ağzından geçmişin bir değerlendirmesini yapmış ve daha sonra vuku bulacak olaylarla bağ kurmuştur.⁴¹⁸ (iv) Teolojik bütünlük. Tanrı Yahve ile İsrail halkı arasındaki ilişki, kurban gibi kültik ibadetlere değil sevgiye bağlıdır. Noth bu bağlamda Tesniyeci Tarih yazımının amacını da belirtmiştir. Ona göre bu yazar sadece yaşadığı dönemin tarihi olaylarını kayıt altına almakla kalmamış, aynı zamanda Yeruslaim'in neden yakılıp yıkıldığını, İsrail halkının sürgün gibi trajik bir olayı neden yaşadığını açıklamak istemiştir. Bu tarihçiye göre sürgün, İsrail halkının Yahve'nin buyruklarından yüz çevirmelerinin bir sonucudur. Tesniyeci tarihçinin İsrail tarihini sürgünle sonlandırması ise onun İsrail hakkındaki olumsuz yargısından kaynaklanmaktadır. Realitenin farkında olan yazar gelecekte ne olacağıyla ilgilenmek yerine İsrail halkının içinde bulunduğu durumu aktarmak istemiştir.⁴¹⁹

Noth'tan önceki araştırmacılar JEDP kaynaklarının Yeşu kitabında da kullanıldığını savunmuş ve Tevrat'ın beş değil altı kitaptan (Hexateuch) oluştuğu görüşünü benimsemişlerdir. Ancak Noth, Yeşu ve diğer kitaplarda sadece Tesniye'nin kaynak olarak kullanıldığını ileri sürmüştür. Ona göre Yeşu kitabı, Tesniye'nin de içinde bulunduğu Tesniyeci Tarihin bir parçasıdır, bir bütün olarak Tevrat'ın değil. Çünkü Tesniye'yi varsaymazsak Yeşu ve diğer kitapların Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar kitaplarıyla herhangi bir bağı kalmamış olacaktır. Yeşu ve diğer kitapların Tevrat ile ilişkilendirilmesinin sebebi de Tesniye-Yeşu kitabı arasındaki bu özel bağıdır. Dolayısıyla Noth, Tevrat'ı oluşturan kitapları ikiye ayırmıştır: Tetrateuch ve Tesniyeci Tarih.⁴²⁰ Noth'un bu ayırımı şu anlama gelmektedir: Tesniye Tevrat'ın son kitabı değil, Tesniyeci Tarihin giriş metnidir. Ancak Noth, Tesniye'yi de kendi içinde üç kısma ayırmıştır. Ona göre Tesniye 5-11, bu kitabın asıl kısmını oluşturan Tesniye yasasının

⁴¹⁸ Tesniye 31-34 Yeşu; Yeşu 23 Hâkimler; I. Samuel 12 ise Krallar kitabında anlatılacak olaylarla ilişkilidir.

⁴¹⁹ A. D. H. Mayes, "Deuteronomistic History", John H. Hayes (Ed.), *Dictionary of Biblical Interpretation*, I, Abingdon Press, Nashville, 1999, s. 268-69.

⁴²⁰ Noth, *The Deuteronomistic History*, s. 27-8.

(4/44-30/20) giriş yazısıdır. Tesniye 1-4/43 ise bir bütün olarak Tesniyeci Tarihin giriş metnidir.⁴²¹

Noth'un Kutsal Kitap araştırmalarında çığır açan bu tezi birkaç istisna dışında bütün araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Noth'tan sonra Tesniyeci Tarih teorisinde birtakım değişiklikler de olmuştur. Ancak bunlar Tesniyeci Tarihin varlığından çok, bu geniş tarih koleksiyonun tek bir yazarın çalışması yani tek edisyon şeklinde mi yoksa birden fazla yazarın rol aldığı bir çalışma olarak mı orta çıktığı gibi tali konularla ilgilidir.⁴²² Kutsal Kitap araştırmalarında bu konuda üç farklı eğilim ön plana çıkmıştır. F. M. Cross ekolü, R. Smend ekolü ve H. D. Hoffmann ekolü.⁴²³

Noth, başından sonuna kadar Tesniyeci Tarihi oluşturan metinlerin sürgün sırasında tek bir yazarın çalışması şeklinde ortaya çıktığını savunurken, Cross ve onun takipçileri Tesniyeci Tarihin iki edisyon süreci geçirdikten sonra nihai şeklini aldığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Tesniyeci Tarih metinleri ilk olarak sürgünden önce Kral Yoşia döneminde kaleme alınmıştır (DtrI). Daha sonra sürgün sırasında bu metinler tekrar ele alınmış ve İsrail tarihi de yeniden düzenlenmiştir (DtrII). Birinci edisyonda Yahve'in Davut Krallığı'nı herhangi bir şarta bağlamaksızın ebediyete kadar süreceğini vaat etmiştir. Ancak Yeruşalim'in yakılıp yıkılmasına, İsrail halkının da sürgün edilmesine tanıklık eden ikinci redaktör, Tesniyeci Tarihin birinci edisyonunda yer alan bu vaatlerin daha önce belirtildiği gibi koşulsuz olmaması gerektiğini idrak etmiş olmalıdır. Eğer yle olsaydı İsrail halkı sürgüne maruz kalmazdı. Ancak realite bunu aksline göstermektedir. Dolayısıyla Cross sürgüne tanıklık eden bir redaktörün Tesniyeci Tarihi bu duruma uygun hale getirecek bir takım değişiklikler yaparak yeniden düzenlediğini savunmuştur.⁴²⁴ J. Gray, H. Weippert, J. Robinson, R. Clements,

⁴²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Noth, *The Deuteronomistic History*, s. 29-33.

⁴²² Iain W. Provan, *Hezekiah and the Books of Kings: A Contribution to the Debate About the Composition of the Deuteronomistic History*, Walter de Gruyter, New York 1988, s. 1-3.

⁴²³ Erik Eynikel, *The Reform of King Josiah and The Composition of the Deuteronomistic History*, Brill, New York 1996, s. 12-3.

⁴²⁴ Mark A. O'Brien, *The Deuteronomistic History Hypothesis: A Reassessment*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1989, s. 10-11.

R. D. Nelson, R. Polzin, R. E. Friedman, A. D. H. Mayes, M. Cogan, Baruch Halpern, S. McKenzie gibi araştırmacılar da Cross'un bu görüşünü desteklemişlerdir.⁴²⁵

Smend, Tesniyeci Tarih metinlerin derlenmesiyle ilgili Noth'un tek bir redaktör çalışması fikri yerine iki farklı redaksiyon aşamasından geçerek tamamlandığını savunmuştur. Ona göre bu tarih koleksiyonunun birinci edisyonu Babil sürgünün ilk yıllarında yapılmıştır. Smend, buna Tesniyeci tarihçinin orijinal çalışması anlamında "DtrH" (*Deuteronomic Historian*) demiştir. Sonraki bir redaktör ise Tesniye'yi esas alarak yani şeriatı ön plana çıkartarak Tesniyeci Tarihi yeniden inşa etmiştir. Bu redaktör çalışmasına da "DtrN" (*Nomistic*) demiştir. Smend, Tesniyeci Tarihin sürgünden sonra kaleme alındığı konusunda Noth ile hem fikirdir. Fakat onun itirazı bu geniş tarih çalışmasının tek bir yazarın kaleminden çıkmadığı şeklinde dir. Smend'in öğrencilerinden W. Dietrich ise Tesniyeci Tarih metinlerinde monarşi karşıtı peygamber/kâhinlere ait birtakım ifadeler tespit etmiştir. Ona göre bu pasajlar Tesniyeci Tarihi peygamberlerin anlayışına uygun olarak yeniden ele alan üçüncü bir redaktörün DtrP (*Prophetic*) eklemeleridir. Smend ile özdeşleşen Tesniyeci Tarihin  redaksiyon süreci geçirdiği görüşü T. Veijola, W. Roth, V. Fritz, L. Schmidt, C. Levin, J. A. Soggin, J. Bried, Y. Minokami, L. Camp gibi Kutsal Kitap araştırmacıları tarafından da kabul grmştir.⁴²⁶

Son olarak H. D. Hoffmann ise Martin Noth'un Tesniyeci Tarih modeline dönüş yapmıştır. Ona göre Tesniyeci tarihçi ilk peygamber kitaplarının sadece redaktörü değil aynı zamanda yazarıdır. Bu yazarın Babil sürgününe kadar olan İsrail tarihinin anlatıldığı bu metinleri kaleme almaktaki gayesi sürgün sonrasında İsrail halkının toplumsal düzenini kurulmasını sağlayacak tarihi, teolojik ve hukuki gereksinimleri gidermektir. Ayrıca ona göre Tesniyeci Tarih ana teması dini reformlardır. Bu dini reformların en ideal olanı ise Kral Yoşia'ya aittir.⁴²⁷

⁴²⁵Eynikel, *The Reform of King Josiah*, s. 13.

⁴²⁶ Erik Eynikel, *The Reform of King Josiah*, s. 20-30. Aytıntılı bilgi için bkz: Römer, Pury, "Deuteronomistic Historiography (DH)", s. 67-72.

⁴²⁷ O'Brien, *The Deuteronomistic History*, s. 15-16.



SONUÇ

Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı isimli bu çalışmamızda Yahudilerin en temel kutsal metni olan Tevrat'ın hangi aşamalardan geçerek bugünkü şeklini aldığı konusunda Kutsal Kitap araştırmacılarının geliştirmiş oldukları teoriler hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu teoriler arasında en çok kabul edileni *kaynaklar teorisi* veya diğer adıyla *dört kaynak teorisi*dir. *Graf-Wellhausen dört kaynak teorisi* olarak da bilinen bu teori, daha önce yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlardan bağımsız düşünülmemelidir. Zira çok sayıda araştırmacının katkıda bulunduğu bu teori, yüzyıllar süren araştırmalar sonucunda ortaya çıkabilmiştir.

İbn Ezra'nın (XII. yüzyıl) Tesniye'de, Hz. Musa'ya ait olmayan bazı pasajları tespit etmesiyle başlayan bu süreç daha sonra Hobbes, Spinoza ve R. Simon (XVI-XVII. yüzyıl) gibi araştırmacıların çalışmalarıyla devam etmiştir. Bu araştırmacılar Tevrat'ta sadece belirli pasajların değil Tevrat'ın büyük bir kısmının Hz. Musa'ya ait olamayacağını ortaya koymuşlardır. Tüm bu çalışmalar sonucunda XVIII. yüzyıla gelindiğinde Tevrat'ın Hz. Musa'ya ait olmadığı görüşü büyük oranda kabul görmüştür.

Bu aşamada Astruc, Hz. Musa'nın yazarlığını konu edinmek yerine onun Tevrat'ı yazarken yararlandığı kaynakları belirleme girişiminde bulunarak kendisinden sonra yapılacak kaynak analizi çalışmalarının da temelini atmıştır. Astruc, Hz. Musa'nın Tevrat'ı iki kaynaktan derlediğini tespit etmiştir: A (Elohist) ve B (Yahvist). İlerleyen dönemde K. D. İlgen Tevrat'ta bir değil iki Elohist kaynağın kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu aynı zamanda Tevrat'ın üç kaynaktan derlendiği anlamına gelmektedir. İlgen'in bu görüşünü daha sonra Hupfeld geliştirmiş ve bugünkü Kâhinler metni (Priestly) ortaya çıkmıştır. De Wette'nin bunlara ek olarak Tesniye kitabının farklı bir yazar ve kaynaktan derlendiğini ve Kral Yoşia döneminde mabette bulunan şeriat kitabının da Tesniye olduğunu ileri sürmesiyle *dört kaynak teorisinin* genel çerçevesi oluşturulmuştur.

Wellhausen, elde edilen bu veriler ışığında Tevrat'ın dört temel kaynaktan oluştuğu şeklindeki *dört kaynak teorisine* klasik şeklini vermiştir. Bu dört kaynağın her biri İsrail dininin geçirdiği dört farklı teolojik süreci yansıtmaktadır. Buna göre M. Ö. X-IX. yüzyıllarda kaleme alınmış Yahvist metin son derece basit bir tanrı inancını yansıtırken, IX-VIII. yüzyılları arasında yazılan Elohist metin ise tanrıyı tabiattan soyutlama çabasında olmuştur. Peygamberlerin dini reformlarının ön plana çıktığı Tesniye metni ise M. Ö. VII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Yahudiliğin kurumsallaştığı bir dönem olan M. Ö. VI. yüzyılda kaleme alınan Kâhinler metni Tevrat'a eklenmiş ve bugünkü Tevrat ortaya çıkmıştır. Wellhausen'den sonra *dört kaynak teorisine* birtakım eleştiriler yöneltilmiş ise de bu eleştiriler Tevrat'ta kullanılan kaynakların varlığından çok bu kaynakların ayrıntılarına (tarihi ve yazarı) yönelik olmuştur. Bu teori Papa XII. Pius'un yayınladığı *Divino Afflante Spiritu* tebliğiyle Katolik Kilisesi tarafından da onaylanmış ve sonuçları Kutsal Kitap tefsirlerinde de kullanılmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak Tevrat'ın derlenmesinde birden fazla kaynağın kullanıldığı söylenebilir. Ancak gerek metin içi gerekse metin dışı bilgilerimizin kısıtlı olmasından ötürü bu kaynakların sınırları, yazarı ve yazılış tarihi konusunda kesin bir tespit bulunmak mümkün değildir. Kutsal Kitap araştırmacılarının bu yöndeki girişimleri de varsayımın ötesine geçmemektedir.

Dört kaynak teorisi isminden de anlaşıldığı gibi bir teoriden ibarettir. Ancak bu teorinin ortaya çıktığı ilk günden bugüne kadar Tevrat'ın teşekkül süreci, yazarı, tarihi gibi konularda bize sunduğu çözüm önerileri diğer teorilere nazaran daha kapsamlı ve tutarlıdır. Bu yönüyle *dört kaynak teorisinin* Tevrat'ın kendi tarihi bağlamında anlaşılmasındaki rolü yadsınamaz.

Tezimizin ikinci bölümünde ele aldığımız Tesniye kitabı, sadece Yahudi ve Hristiyanlar için değil *dört kaynak teorisini* savunan araştırmacılar için de büyük önem taşımaktadır. Nitekim Tesniye kitabı Tevrat'ın teşekkülünde kullanıldığı varsayılan diğer üç kaynağın tarihlendirilmesinde mihenk taşı olarak kullanılmıştır. Kutsal Kitap araştırmacıları, Tesniye kitabının tamamı olmasa da Tesniye yasasının (12-26, 28) mabette bulunan şeriat metni olduğu konusunda hemfikirdir. Bu metin, Yahvist ve Elohist metinlerden istifade ederken Kâhinler metnini dışarda bırakmıştır. Bu durum

Yahvist ve Elohist metinlerin Tesniye'den önce, Kâhinler metninin ise daha sonra yazıldığını göstermektedir. Tesniye M.Ö. VII. yüzyılda kaleme alındığına göre Yahvist ve Elohist metinler M.Ö. IX-VIII. yüzyılda, Kâhinler metni ise M.Ö. VI. yüzyılda kaleme alınmış olmalıdır.

XX. yüzyıl araştırmacılarından Martin Noth'un geliştirdiği Tesniyeci Tarih tezi Kutsal Kitap araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır. Noth'a kadar sadece Yeşu kitabı Tesniye ile ilişkilendirilmiş ve bundan dolayı Tevrat için Pentateuch (beş kitap) yerine Hexateuch (altı kitap) ismi kullanılmıştır. Ancak Noth, bunun yerine Yeşu kitabı gibi Samuel, Hâkimler ve Krallar kitaplarının da Tesniye'de anlatılan İsrail tarihinin devamı olduğunu ve bu kitapların, sadece Tesniye'yi kaynak olarak kullandıkları gerekçesiyle Tevrat'ın ilk dört kitabından (Tetracheuch) bağımsız olduğunu savunmuştur. Böylece Tesniye kitabı artık Tevrat'ın bir parçası olmaktan çıkmış, bunun yerine Tesniyeci Tarih'in giriş metni olarak genel kabul görmüştür.

Bu aynı zamanda Hz. Musa'nın kaleminden çıkan metinlerin bugünkü Tevrat kadar geniş hacimli olmadığını göstermektedir. Tesniye ve Tesniyeci Tarih bize bu konuda önemli ipuçları vermektedir. Yeşu, Hâkimler, Samuel ve Krallar kitaplarının Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar yerine Tesniye'yi referans alıp bu kitaptan alıntılar yapmaları İsrail tarihinde şeriat veya Musa'nın şeriatının Tesniye'den ibaret olduğunu göstermektedir. Ancak zamanla, Musa'nın baskın karakter olarak anlatıldığı ilk dört kitap da Tesniye'ye eklenerek beş kitap şeklindeki "şeriat kitabı" yani Tevrat ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Acosta, Ana M.** "Conjectures and Speculations: Jean Astruc, Obstetrics, and Biblical Criticism in Eighteenth-Century France". *Journal for Eighteenth-Century Studies (JECS)*. Vol. 35, No. 2, 2002, s. 256-266.
- Adam Baki.** "Tevrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. XXXXI, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Adam, Baki.** *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Seba Yayınları, 2010.
- Addis, William Edward.** *The Documents of the Hexateuch I*. London: David Nutt, 1893.
- Arıcan, Kazım.** "Spinoza Felsefesinde Yahudilik ve Yahudiler". *Dinler Tarihi Araştırmaları (VIII)*. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012, s. 421-432.
- Alter, Robert.** *The Art of Biblical Narrative*. New York: Basic Books Publisher, 2011.
- Baden Joel S.** *Rethinking the Supposed JE Document*, (Doktora Tezi) Harvard University Cambridge, 2007.
- Baden, Joel S.** *The Composition of the Pentateuch: Renewing the Documentary Hypothesis*. London: Yale University Press, 2012.
- Bağır Muhammed Ali.** "Kutsal Kitap Eleştirisi (Doğuşu, Gelişimi ve Metotları)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Bandstra, Barry.** *Reading The Old Testament*. Wadsworth: Cengage Learning, 2008.
- Barr, James.** *Holy Scripture: Canon, Authority, Criticism*. Philadelphia: Westminster Press, 1983.
- Barton, John ve John Muddiman.** *The Oxford Bible Commentary*. New York: Oxford University Press. 2001.
- Batten, L. W.** "The Origin and Character of Deuteronomy". *The Biblical World*. Vol. 11, No. 4, 1898, s. 246-254.
- Berlin, Adele ve Marc Zvi Brettler (Ed.).** *The Jewish Study Bible*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Berman, Joshua A.** "An Introduction", Umberto Cassuto. *The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch*. Jerusalem : Shalem Press, 2006, s. VII-XXII.
- Berry, George Ricker.** "The Code Found in the Temple". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 39. No. 1/2, 1920
- Berry, George Ricker.** "The Date of Deuteronomy". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 59, No. 2, 1940, s. 44-51.

- Bewer, Julius A.** "The Case for the Early Date of Deuteronomy". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 47, No. 3/4, 1928, 305-321.
- Bleek, Friedrich.** *An Introduction to the Old Testament I*. London: Bell and Daldy, 1869.
- Boadt, Lawrence.** *Reading The Old Testament: An Introduction*. New York: Paulist Press, 2012.
- Boorer, Suzanne** "Source and Redaction Criticism", Thomas B. Dozeman (Ed.). *Methods for Exodus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 95-130.
- Bratton, Fred G.** "Precursors of Biblical Criticism". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 50, No. 3, 1931.
- Brettler, Marc Zvi.** *How to Read The Bible*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2005.
- Brettler, Marc Zvi.** "Introduction to the Torah", Brown Brian Arthur (Ed.). *Three Testaments: Torah, Gospel, Quran*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2012, s. 55-66.
- Briggs, Charles Augustus.** *Biblical Study*. New York: Charles Scribner's Sons, 1890.
- Briggs, Charles Augustus.** *The Higher Criticism of the Hexateuch*. New York: Edward O. Jenkins' Son, 1893.
- Carpenter, Joseph Estlin ve George Harford.** *The Hexateuch According to the Revised Version I*. New York: Longmans, Green, and Company, 1900.
- Cheyne, Thomas Kelly.** *Founders of Old Testament Criticism*. London: Methuen, 1893.
- Clements, R. E.** "Deuteronomy and the Jerusalem Cult Tradition". *Vetus Testamentum*. Vol. 15, No. 3, 1965, s. 300-312.
- Colson, F. H.** *Philo VI, (De Vita Mosis)*. London: Harvard University Press, 1984.
- Cook, John Granger.** *The Interpretation of the Old Testament in Greco-Roman Paganism*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2004.
- Çoban, Bekir Zakir.** "Hristiyanlık Öncesi Yahudilik Tarihi Bağlamında Josephus Flavius". *Dinler Tarihi Araştırmaları* (VIII). Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012, s. 257-273.
- Eynikel, Erik.** *The Reform of King Josiah and The Composition of the Deuteronomistic History*. New York: Brill, 1996.
- Dahl, George.** "The Case for the Currently Accepted Date of Deuteronomy". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 47, No. 3/4, 1928, s. 358-379.
- Davies, G. İ.** "Introduction to The Pentateuch". John Barton, John Muddiman (Ed.). *The Oxford Bible Commentary*. New York: Oxford University Press, 2001, s. 12-37.

- Demirci, Kürşat.** *"Tekvin'deki Yaratılış Kıssalarının Çivi Yazılı Kaynaklardaki Yaratılış Kıssalarıyla Mukayesesi"*, Basılmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Demirci, Kürşat.** *Dinler Tarihi Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Dozeman, Thomas B.** "The Authorship of the Pentateuch". *Dialogue: A Journal of Mormon Thought*. Vol. 32, No. 4, 1999, s. 87-112.
- Dozeman, Thomas B., Konrad Schmid ve Thomas Römer.** *Pentateuch, Hexateuch, Or Enneateuch?*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011.
- Driver, Samuel R.** *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*. Edinburgh: T&T Clark, 1896.
- Driver, Samuel R.** *An Introduction to the Literature of the Old Testament*. New York: C. Scribners' Sons, 1897.
- Driver, Samuel R.** "Deuteronomy", *The Jewish Encyclopedia*. Vol. IV. New York: Funk and Wagnalls, 1901.
- Driver, Samuel R.** "Law (In Old Testament)", *Hastings' Dictionary of the Bible*. Vol. III. New York: Charles Scribner's and Sons, 1911, s. 64-73.
- Duff, Archibald.** *History of Old Testament Criticism*. London: The Knickerbocker Press, 1910.
- Freed, Alexander.** "The Code Spoken of in II. Kings 22-23", *Journal of Biblical Literature*. Vol. 40, No. 1-2, 1921, s. 76-80.
- Freedman, David Noel.** "Documents", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. Vol I, New York: Abingdon Press, 1962.
- Friedlaender, Michael.** *Essay on The Writings of Abraham Ibn Ezra*. London: Trübner, 1877.
- Friedman, Richard Elliott.** *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*. Muhammet Tarakçı (çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Gast, Frederick A.** "Pentateuch-Criticism: Its History and Present State I", *The Reformed Quarterly-Review*. Vol. XXIX, April 1882, s. 179-202.
- Gast, Frederick A.** "Pentateuch-Criticism: Its History and Present State II". *The Reformed Quarterly-Review*. Vol. XXIX, July 1882, s. 374-417.
- Geddes, Alexander.** *The Holy Bible or the Books Accounted Sacred by Jews and Christians I*. London: 1792.
- Gertz, Jan Christian.** "Jean Astruc and Source Criticism in The Book of Genesis", Jarick John (Ed.). *Sacred Conjectures The Context and Legacy of Robert Lowth and Jean Astruc*. New York: Bloomsbury T&T Clark, 2007, s. 190-203.
- Grannan, Charles P.** *A General Introduction to The Bible I*. London: B. Herder Book Company, 1921.

- Gray, Edward McQueen.** *Old Testament Criticism*. New York: Harper & Brothers, 1923.
- Gray, George Buchanan.** "Bible: Textual Criticism", *The Encyclopedia Britannica*. Vol. III. New York: 1910.
- Gray, George Buchanan.** *A Critical Introduction to The Old Testament*. New York: Charles Scribner's Sons, 1926.
- Grobel, Kendrick.** "Biblical criticism", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. Vol. I, New York: Abingdon Press, 1962.
- Gunkel, Hermann.** *The Legends of Genesis*. William Herbert Carruth (İngilizceye çev.). Chicago: The Open Court Publishing, 1901.
- Gündüz, Şinasi.** *Mitoloji ile İnanç Arasında*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- Habel, Norman C..** *Literary Criticism of the Old Testament*. Philadelphia: Fortress Press, 1971.
- Harman, Ömer Faruk.** "Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları", Basılmamış Doçentlik Tezi. İstanbul 1988.
- Harman, Ömer Faruk.** "Tevrat'ın Yahudilikteki Yeri ve Tevrat'a Yönelik Tenkit Faaliyetleri", *Dinler Tarihi Araştırmaları* (VIII). Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012, s. 27-38.
- Harper, Andrew.** *The Book of Deuteronomy*. New York: Hodder and Stoughton, 1895.
- Harris, Stephen L. ve Robert L. Platzner.** *The Old Testament: A Introduction to the Hebrew Bible*. New York: McGraw-Hill Education, 2007.
- Harvey, Paul B. ve Baruch Halpern.** "W.M.L. de Wette's "Dissertatio Critica ...": Context and Translation". *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte.*, Vol. 14, 2008, s. 47-85.
- Hayes, John H..** *An Introduction To Old Testament Study*. Nashville: Abingdon Press, 1979.
- Hazard, Paul.** *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişim*. Erol Güngör (çev.). İstanbul: Tur Yayınları, 1981.
- Hobbes, Thomas.** *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press , 1904.
- Hyatt, J. Philip.** "Jeremiah and Deuteronomy". *Journal of Near Eastern Studies*. Vol. 1, No. 2, 1942, s. 156-173.
- Jacobs, Joseph ve Ludwig Blau.** "Torah", *The Jewish Encyclopedia*. Vol. XII, New York: Funk and Wagnalls, 1906.
- Jaffee, Martin S..** "Torah", *Encyclopedia of Religion*. Vol. XIII, 2005.
- Kennett, R. H..** *Deuteronomy and the Decalogue*. Cambridge: Cambridge University Press, 1920.
- Kennett, R. H..** "The Date of Deuteronomy". *The Journal of Theological Studies*. Vol. 7, No.28, 1906, s. 481-500.

- Knight Douglas A.** *Rediscovering the Traditions of Israel, Society of Biblical Literature (SBL, 16)*. Atlanta: 2006. (yayınevi yok)
- Kohler, Kaufmann.** “Apion”, *The Jewish Encyclopedia*. Vol. I. New York: Funk and Wagnalls, 1901.
- Kurt, Ali Osman** “İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, Sy. 2, 2006, s. 445-463.
- Kutluay, Yaşar.** *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Kuzgun, Şaban.** *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri*. Ankara: Ertem Matbaası, 1996.
- Kyle, Melvin Grove.** *The Problem of The Pentateuch*. Oberlin: Bibliotheca Sacra Company, 1920.
- Law, David R.** *The Historical-Critical Method*. New York: T & T Clark, 2012.
- MacDonald, Nathan.** “Issues and Questions In the Dating of Deuteronomy A Response to Juha Pakkala”. *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*. Vol. 123, No. 3, 2011, s. 431-435.
- Mason, Steven.** *Flavius Josephus: Against Apion*. Boston: Brill Academic, 2007.
- Mayes, A. D. H.** “Deuteronomistic History”, John H. Hayes (Ed.). *Dictionary of Biblical Interpretation*. I, Nashville: Abingdon Press, 1999, s. 268-272.
- McGarvey, John William.** *The Authorship of the Book of Deuteronomy*. Cincinnati: Standard Publishing, 1902.
- Meral, Yasin.** “Spinoza’nın Teolojik-Politik İncelemesi’nde Tanah Eleştirisi”. *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 6, Sy. 1, 2015, s. 19-45.
- Merrill, Eugene H., Mark Rooker, Michael A. Grisanti.** *The World and the Word*. Nashville: B&H Academic, 2011.
- Merrill, Eugene H.** “Deuteronomy and de Wette: A Fresh Look at a Fallacious Premise”. *Journal for the Evangelical of the Old Testament*. Vol. 1 No. 1, 2012, s. 25-42.
- Miller, Patrick D.** *Deuteronomy: Interpretation: A Bible Commentary for Teaching and Preaching*. Louisville: John Knox Press, 1990.
- Montgomery, John Warwick.** "Sixtus of Siena and Roman Catholic Biblical Scholarship in the Reformation Period". *Archiv für Reformationsgeschichte*. Vol. 54, 1963, s. 214-233.
- Moore, George F.** “Deuteronomy”, *Encyclopedia Biblica*. Vol. I, New York: Macmillan Company, 1899.
- Morgenstern, Julian.** "The Oldest Document of The Hexateuch". *Hebrew Union College Annual*. Vol. IV, 1927, s. 1-138.
- Morrow, Jeffrey L.** “Pre-Adamites, Politics and Criticism Isaac La Peyrère’s Contribution to Modern Biblical Studies”. *Orthodox Center for the Advancement of Biblical Studies*. Vol. 4, No. 1, 2011, s. 1-23.

- Murphy, Richard T. A.** *Background to the Bible A Introduction to Scripture Study*. Michigan: Servant Books, 1978.
- Nahkola, Aulikki.** *Double Narratives in the Old Testament*. New York: Walter de Gruyter, 2001.
- Nicholson, Ernest.** *The Pentateuch in the Twentieth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Nicholson, Ernest.** "The Pentateuch in Recent Research: A Time for Caution", J. A. Emerton (Ed.). *Congress Volume: Leuven 1989*, Leiden, 1991, s. 10-21.
- Nicholson, Ernest.** "The Centralisation of the Cult in Deuteronomy". *Vetus Testamentum*. Vol. 13, No. 4, 1963, s. 380-389.
- Nielsen, Flemming A. J.** *The Tragedy in History Herodotus and the Deuteronomistic History*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997.
- Nihan, Christophe.** "The Literary Relationship between Deuteronomy and Joshua", Konrad Schmid, Raymond F. Person (Ed.). *Deuteronomy in the Pentateuch, Hexateuch, and the Deuteronomistic History*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2012, s. 79-114.
- Noth, Martin.** *The Deuteronomistic History*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991.
- O'Brien, Mark A.** *The Deuteronomistic History Hypothesis: A Reassessment*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
- O'Brien, Mark A. ve Antony F. Campbell.** *Sources of the Pentateuch: Texts, Introductions, Annotations*. Minneapolis: Fortress Press, 2000.
- Örs, Hayrullah.** *Musa ve Yahudilik*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2013.
- Pakkala, Juha.** "The Date of the Oldest Edition of Deuteronomy". *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*. Vol. 121, No. 3, 2009, s. 388-401.
- Paton, Lewis Bayles.** "The Case for the Post-Exilic Origin of Deuteronomy". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 47, No. 3/4, 1928, s. 322-357.
- Pfeiffer, Robert H.** "A Non-Israelitic Source of the Book of Genesis". *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*. Vol. 48, No. 1, 1930, s. 66-73.
- Phillips, Anthony.** *Deuteronomy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Provan, Iain W.** *Hezekiah and the Books of Kings: A Contribution to the Debate About the Composition of the Deuteronomistic History*. New York: Walter de Gruyter, 1988.
- Rabinowitz, Louis Isaac.** "Torah", *Encyclopedia Judaica*. Vol. XX, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
- Reid, George J.** "Criticism", *The Catholic Encyclopedia*. Vol. IV, New York: Encyclopedia Press, 1913.
- Richter, Sandra L.** *The Deuteronomistic History and the Name Theology*. New York: Walter de Gruyter, 2002.

- Robinson, George L.** “Deuteronomy”, *The International Standard Bible Encyclopedia*. Vol. II, Chicago: The Howard-Severance Company, 1915.
- Rogerson, John.** *Old Testament Criticism in the Nineteenth Century*. London: Fortress Press, 1984.
- Rogerson, John.** *W. M.L. de Wette: Founder of Modern Biblical Criticism*. Sheffield: JSOT Press, 1992.
- Römer, Thomas.** “Higher Criticism”, Magne Saebo (Ed.). *Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation III*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2013, s. 395-423.
- Römer, Thomas ve Albert de Pury.** "Deuteronomistic Historiography (DH)", Albert de Pury, Thomas Römer, Jean-Daniel Macchi (Ed.). *Israel Constructs its History: Deuteronomistic Historiography in Recent Research*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000, s. 24-143.
- Ryle, Herbert Edward.** *Philo and Holy Scripture*. London: Macmillan, 1895.
- Ryle, Herbert Edward.** *The Canon of The Old Testament*. London: Macmillan, 1892.
- Schaff, Philip ve Henry Wace (Ed.).** *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church VI*. New York: The Christian Literature Company, 1897.
- Schloessinger, Max.** “Isaac Ibn Jasos Ibn Saktar”, *The Jewish Encyclopedia*. Vol. VI. New York: Funk and Wagnalls, 1904.
- Schmid, Konrad.** “Deuteronomy within the “Deuteronomistic Histories” in Genesis–2 Kings1”, Konrad Schmid, Raymond F. Person (Ed.). *Deuteronomy in the Pentateuch, Hexateuch, and the Deuteronomistic History*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2012, s. 8-30.
- Schmidt, Werner H.** *Old estament Introduction*. New York: The Crossroad Publishing Company, 1984.
- Schniedewind, William M.** *How The Bible Became a Book*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Seters, John Van.** *The Pentateuch: A Social-Science Commentary*. Sheffield: Academic Press, 1999.
- Seters, John Van.** *The Edited Bible: The Curious History of the "Editor" in Biblical Critism*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2006.
- Sherbok, Dan, ve Lavinia Cohn.** *Yahudiliğin Kısa Tarihi*. Baş Bilal (çev.). İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Simon, Richard.** *A Critical History of The Old Testament*. Kolektif (çev.). London: Walter Davis, 1682.
- Simpson, Cuthbert A.** “The Growth of the Hexateuch”, *The Interpreters Bible*. Vol. I. Nashville: Abingdon Press, 1952.
- Smend, Rudolf.** *From Astruc to Zimmerli Old Testament Scholarship in Three Centuries*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007.

- Smith, George Adam.** *The Book of Deuteronomy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
- Spinoza, Benedictus.** *Teolojik-Politik İnceleme*. Ankara: Dost Yayınları, 2012.
- Stowe, Calvin Ellis.** *An Introduction to The Criticism and Interpretation of The Bible I*. Cincinnati: Corey, Fairbank & Webster, 1835.
- Strachan, J..** "Criticism" *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, IV, Edinburgh: T&T Clark, 1908.
- Tanyu, Hikmet.** "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 14, 1966, s. 95-124.
- Taşpınar, İsmail.** "Yahudi Geleneğinde İlahî Kalam Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*. C. 8, Sy. 1, 2005, s.143-166.
- Taşpınar, İsmail.** *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Taylor, Thomas.** *Arguments of Celsus, Porphyry and the Emperor Julian Against the Christians*. London: 1830.
- The Babylonian Talmud**, Seder Nezikin, II: Baba Bathra. Isidore Epstein (Ed.). London: The Soncino Press, 1935.
- Thompson, R. J..** *Moses and the Law in a Century of Criticism Since Graf*. Leiden: Brill Academic Publishers, 1997.
- Trigg, Joseph W..** Origen. New York: Routledge, 1998.
- Viviano, Pauline A..** "Source Criticism", Steven L. McKenzie ve Stephen R. Haynes (Ed.). *To Each Its Own Meaning, Revised and Expanded: An Introduction to Biblical Criticisms and Their Application*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1999, s. 35-57.
- Von Rad, Gerhard.** *Studies in Deuteronomy*. London: SCM Press, 1961.
- Von Rad, Gerhard.** "Deuteronomy", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Vol. I, New York: Abingdon Press, 1962.
- Weinfeld, Moshe.** *Deuteronomy an the Deuteronomic School*. Winona Lake: Eisenbrauns, 1992.
- Weinfeld, Moshe.** "Deuteronomy: The Present State of Inquiry". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 86, No. 3, 1967, s.249-262.
- Weinfeld, Moshe.** "Deuteronomy", *Encyclopedia Judaica*, Vol..V, Macmillan Reference, 2006. (yayın yeri yok)
- Wellhausen, Julius.** *Sketch of The History of İsrail and Judah*. London: Adam and Charles Black, 1891.
- Wellhausen, Julius.** "Hexateuch", *Encyclopedia Biblica*. Vol. II, New York: Adam & Charles Black, 1903.

- Wenham, Gordon J.** "Pentateuchal Studies Today". *Themelios*. Vol. 22, No. 1, 1996, s. 3-13.
- Wenham, Gordon J.** "The Date of Deuteronomy Linch-pin of Old Testament Criticism", *Themelios*, Vol. 10, No. 3, 1985, s. 15-20.
- Wenham, Gordon J.** "The Deuteronomic Theology of the Book of Joshua", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 90, No. 2, 1971, s. 140-148.
- Whybray, Roger Norman.** *The Making of the Pentateuch (JSOT 53)*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994.
- Whybray, Roger Norman.** *Introduction to the Pentateuch*. Michigan: W. B. Eerdmans, 1995.
- Young, Edward J.** *An Introduction to the Old Testament*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Company, 1989.

